

МІСТО

Тоне місто

в гуркоті машин,

Тане дим заводів

угорі,

Пильно

в неозору далечинь

Дивляться,

як варта,

димарі.

У цеху

працює робітник,

Від печей

лице його руде,

За варстатами

за роком рік

В труднощах

і радощах іде.

Кожна постать блиска,

мов лиття,

Все вирує,

грає,

все шумить,

Перегуки молотків летять

І тече у форми криця,

мідь.

Праце,

тебе я у гімнах

в огонь перетворюю,

тебе, що керує

усім на землі,

тобі запалю я

сонцями і зорями

закоханих слів.

А ти, моє місто,

привабливе дзвонами

трамваїв

та криком гудків гомінких,

поета в потребі пісень

переконуеш,

пісень,

як вер - лібр ковадла,

дзвінких.

СЕРГІЙ ЖИГАЛКО

ЛИПОВИЙ ЦВІТ

ПОВІСТЬ

ПРОДОВЖЕННЯ

IV

Ярема прийшов до Терешка дуже рано. Власне, він і не спав цю ніч, багато що передумав, знов же перед світом розболілась нога, де куля, довелось забавлятися гармонією. — Даремно пішла од нього Констанція, було весело, — засміявся Ярема і почервонів. Він радий, що Терешко приїхав, цікаво, де могли подітись Петро й Гриша?

Он як, Терешко віддав їх вчитись на слюсарів!

Еге, з них можуть вийти путящі майстри, а в селі розледашіють, підуть у найми, в крайньому разі пастимуть череду, не така то вже й щаслива доля. Майстер, кому доручив Терешко хлопців, — сумлінна людина, його колишні учні уже на заводах вправними майстрами, за Петра й Гришу можна бути спокійним.

— Терешко надовго приїхав? — спитав Ярема.

Може побуде місяць, не знає. Річ у тому, що він оце

закінчив тракторні курси, трохи спочине і знов поїде. Йому доручають трактор у радянському господарстві, сюди буде навідуватись зрідка, коли що тут надзвичайне відбудеться,— ага, Ярема не пригадує, хто зараз в ревізійній комісії сільської ради?

— Здається, Григорій, що без ноги, і Гершко!— Ні, він не пригадує, наче оцих двоє.— Ти щось маєш на думці?

Терешко помітив, що Констанція кинула роботу й уважно слухає. Він замовк. Часом вона не піде в крамничку по сірники?

Констанція засміялась. Яремі нічого не треба?

Як то? Йому треба купити нову лампу, та якось упала і розбилась. Уяви, Констанціє, лампа упала й розбилась!

Констанції на вулиці стало дуже смішно,— хе, наче Ярема забув, чому розбилась лампа. Який він чудний і зовсім не потвора. Коли глибоко насуне картуз на очі,— зовсім непомітно, що немає носа. А втім, можна до цього звикнути, аджеж вона звикла була до єдиного Терешкового ока, хоч яке воно було огидне, те, що виплило.

Констанція повеселішала. У крамниці було повно людей, вони дали їй дорогу, почали розпитувати, чи надовго приїхав Терешко, чи часом не сердитий і що думає робити. Але нехай вона вірить, люди тут ні до чого, не будемо вже говорити про церкву,— це все Жменя і його куми. Констанція не маленька і знає. Хліб цього року не вродив, Жменя позичав жито тільки тому, хто йшов рубати липи. Так і скаже нехай Терешкові, а Ярема мусить їм дарувати, він сам убогий, як і вони, убогий з убогим зійдуться.

— Ти забруднила спідницю крейдою, дай витремо!

— Я сама! Прощайте!— Констанції треба поспішати, те й се, оцю лампу занесе Яремі, він просив і вже напевно дома...

Його ще не було. Констанція озирнулась біля його хати, тоді почала щось уважно шукати проти дверей, розгрібала трісочкою сміття, була заклопотана і не помітила, що давно

110 вже їй за спиною стояв Ярема. Нарешті таки знайшла перстень із синім камінчиком,— гей!— Ярема ухопив її за плече.

— Ледве знайшла! Згубила копійку, ось вона!— сказала Констанція.— Тільки не розбивай ляmpi, ха - ха!— вона навіть засміялась, оця спритна дівчина і йде додому.

Ярема гукає:

— Ляmpу? А може розіб'ємо, Констанціє?

Вона й не озирнулась. Їй треба було низько нахилити голову, вітер пилюкою сипав у лице,— здрастуй, Констанціє!— проходять люди. Вона все ще насовує собі на палець золотий перстень з синім камінчиком, їй сумно, і такий вітер і пилюка, з очей просто сиплються сльози...

Так, вітер чималий і дув цілий день, здіймаючи на вулицях хмари пилу. Краще вже дощ,— подумав голова сільської ради, зігнувшись перед Терешком.

— Якої сатани дивишся в землю?— скаженіє Терешко. Його починає дратувати уперта мовчанка голови.— Я кажу наче до стіни!— вигукнув він, не знаючи, де вже дівати свої руки.

Голова сільської ради щось креслить на дорозі ціпком. Він не має що сказати, а втім, коли Терешко хоче,— скличе громаду завтра, тільки не відповідає, коли ніхто не прийде, бо завтра неділя.

— Не твоє діло, прийде усе село!— сказав Терешко, плюнувши. Одійшовши сотню крєків,— він озирнувся.

Голова сільської ради все ще стояв на одному місці й креслив ціпком щось на дорозі...

Церква на другий день була порожня. Усе село з самого ранку зійшло до будинку ради,— може якась новина, не дарма приїхав Терешко, як сніг на голову. Хто ближче стояв біля ганку ради — почув, як там всередині лаялись, грюкали ослонами, нарешті на ганок вийшов зачервонілий Терешко і Ярема. Згодом вискочив з дверей і голова, він хотів зникнути в натовпі, але Терешко схопив його за

руку,— гей, ти покищо голова, і нема чого валяти дурня! Громада весело зареготалась.

Терешко почав говорити. Він просто й ясно нагадав, що зараз глуха осінь, незабаром зима, цього літа хліб майже не вродив, на соломі він теж поганий,— значить, виходить що?— Терешко зробив павзу. Громада ніяково похнюпила голови.

— Виходить, що ми вимерзнемо й попухнемо з голоду!— вигукнув Терешко.— Еге, нас починають клювати злидні, а ми хочемо нову церкву,— тихше там, ззаду! А ми хочемо нову церкву,— та замовкни, там, Жмене!

Люди одразу захвилювались. Терешко, виявляється, не такий уже боязкий, от кричить на Жменю, наче на яку скотину, он то як!— і люди слухають, слухають.

— Нам треба школу!— наче рубав Терешко,— наші хати валяться набік, нам треба їсти,— а ми церкву, нехай вона загниє зовсім!

— Правда!— несміливо озвався один голос, але за ним залементувала уся громада.

— Говори, Терешку!

— До сатани церкву!

— Їсти, а не церкву!

— Правда, правда!

Терешко скинув шапку, він увесь спітнів і говорив далі.

— Або оця сільрада! Я хочу знати, чи волость, чи сільрада, оця хата? Хто дозволив усім Жменям поратися в нашій сільраді, наче у себе в хазяйстві?

— Правда, правда!

— Говори!

— Жменя поїсть нас живцем!

— До сатани таку сільраду!

Один чоловік витиснувся до Терешка й поблідлими устами крикнув:

— Жменя написав бумажку, і син його вчиться! Хто написав йому бумажку? А мій хлопець свині пасе!

712 Зчинилося щось неймовірне, якась нісенітниця, люди розбились на гуртки й лаялись між собою. Найбільший гурт був біля Жмені. Це помітив Терешко і, зідхнувши, перекичав усю громаду:

— Жменя, а йди сюди!

— І вийду!— огризнувся Жменя, але, зробивши один крок, нерішуче зупинився. Так, вийти може, тільки не хоче, і його ніхто не примусить це зробити, нехай хто спробує!— закінчив він, дико озираючись.

— Ну, до діла!— махнув рукою Терешко.— Хто в сіль-
раді ревізійна комісія, виходь!

На ганок вийшли Григорій, що без ноги, й Гершко. Вони зовсім не винні, говорять як перед богом, усю правду, ревізію давно слід би зробити, вони навіть були спробували раз, але тоді голова саме загубив ключ і все таке інше. Громада нехай їх судить, а вони не винні.

Та судить їх ніхто й не збирався, вони завтра з Терешком проведуть ревізію і все,— гей, скажи, що збори закінчені!— сказав Терешко голові ради.

Той несміливо підвівся, скинув шапку й прошепотів:

— Розходьтесь!

— Ха - ха!— як грім пролунало йому на відповідь. Люди й не думають розходитись, навпаки, вони мають дещо говорити з Терешком, він бачив не мало світу, цікаво, як живуть по інших селах, ну, верстов так за 100 звідси?

Терешко не курить? Тоді вони дим пускатимуть вбік, вони тільки хочуть спитати, як тепер живуть люди далекі, незнані краї, широкий світ, де живуть люди...

Ревізувати сільську раду довелося цілий тиждень. Сила мороки, усе позаплутуване, багато листків у важливих книгах було вирвано, дещо підчищено ножем. Терешко тільки хитав головою і записував собі щось до книжки. Ярема увесь час був при ньому, він сказав:

— Такого голову треба віддати під суд.

Терешко:

— І що з того?

Ярема не міг довести свою думку до кінця, він тільки промовив:

— Під Перекопом таких розстрілювали.

— А, то було там! Переглянь цю книгу, чую, що тут вирвано листів з десять...

Нарешті ревізія закінчилась. Терешко на один день поїхав до міста і знов сказав громаді, що голову ради усунено, покищо буде один секретар, до нових перевиборів. З міста він привіз Яремі привітання од Петра й Гриші, а маленький Марті лист.

— Віддай їй, Констанціє, не знаю вже, чи Марта розбере там хоч яке слово...

О, Марта не тільки розбирає, вона посміхасться, нехай слухає Констанція, що пише Петро й Гриша, завзяті хлопці. Обидва цілують Марту, — ти, Марто, не сумуй і не плач, ми приїдемо і вже привеземо подарунки. Гриша почав був курити тютюн і знову кинув, краще вже смоктати монпасье, такі дешеві цукерки, як грудочки льоду. Потім бачили Крига, він попрощався, напоїв нас вином і десь поїхав.

— Он як попрощався з ними Криг! — сказала Марта.

Дома Констанція сховала золотий перстень із синім камінчиком глибоко в скриню, на самий спід...

Еге, таке, значить, життя. Тепер і ті, що мовчали, почали говорити різні думки й пересуди, і не інакше, як Терешкова робота, нехай Жменя буде йому вдячний до самої смерти.

Приїхав молодий Жменя, Андрій.

Приїхав з подушками, клунками, порожньою липівкою з - під сала, видно, попрощався з містом назавжди. Але так само на ньому жовті черевики і чорне вбрання з золотими гудзиками. Він багато змінився, купив, — правда, дешевих, але цілу сотню — цигарок, більше не захлинався димом, — будь ласка, дорослий, самостійний юнак і ціну собі знає.

114 — Ви, Андрію, надовго приїхали?— сміються люди. Вони тільки питають.

Андрій мовчить. Він має у голові розум, на руках ще більші кулаки, Марту не веде під руку, як колись це було давно, і вони вже не діти. Він не меле дурниць, скаже тільки одну річ, власне, це є таємниця:— він має намір убити Терешка.

— Терешка?— перелякується Марта. Вона цього не розуміє, принаймні над Терешка немає в селі добрішої людини, він їй колись купив медяників.

— Не дратуй, мене, Марто, я вже сказав. Якби не Терешко — я був би інженером.

Марта цього й поготів зрозуміти не може. Андрій ледве спромігся пояснити, що Терешко небезпечна людина, вовк, він написав листа в газету, й Андрія вигнали з школи.

— Он як!— промовила Марта, наче усе зрозуміла. Але це не так важливо, от Петро й Гриша їй передали лист,— оце він, Андрій, може прочитати.

Вони ідуть з села, Марті холодно, осінній вітер шорстко б'є в лице, у повітрі зрідка гойдаються сніжинки.

— Нащо ти рвеш?— скрикнула Марта, коли Андрій роздер лист на клаптики й утоптав їх у землю. Лице йому посіріло, він витягав з землі клаптики листа, дер їх на ще дрібніші шматочки, він був наче збожеволів. А Марта стояла й плакала. На неї падали перші сніжинки, гойдалися, розтавали, бреніли у повітрі, щоб упасти й загинути навіки...

Уночі випав уже глибокий сніг. Його враз здавило морозом, він став твердий, як брус, видно, зима лягла надовго, людям треба було негайно усе забути, щоб втушкувати соломною свої хати, нарубати дров,— ця зима буде далеко лютіша за попередню, коли уже такі сильні морози. А минув ще тиждень, і морози вдарили лютіші. Це трапилося раптово, село якимось наче скорчилось, завмерло і, головне, у людей не було палива, солома ще з жнив пішла в піч,

у кого був гній,— почали ним палити, але це ще не значить, що можна бути спокійним до самої весни.

Григорій, що був без ноги,— довго терпів, нарешті не витримав, почав розбирати свою недобудовану хату на паливо; тинки понад вулицями теж пішли за димом,— хто його знає, що буде, коли морози так само давитимуть ще яких два місяці. А на це можна було сподіватися:— почали у небі грати червоні зорі, жодна хмаринка не з'являлась з - за олив'яного виднокругу, за селом з лускотом кололись мерзлі липи, луною одбиваючись далеко в снігових просторах...

Дехто з людей пішов до Жмені:— у них же діти, сумно дивитись, як вони мерзнуть на печі, наче які цуценята,— людям на очах виступають сльози. Їм треба який сажень соломи.

— З нового врожаю віддамо втрое більше, тільки врятуйте, ваша ласка, не вимерзнути ж нам разом із дітьми!— вони корчаться перед Жменею, вигляд їхній жалюгідний, не менше, так люди мучаться й принижують себе перед людиною.

— Діти?— здивовано сказав Жменя. Йому стало смішно, хто їм винен, що в них діти, ха - ха? У Жмені теж є син, сидить дома, дякуйте своєму Терешкові.

— Своєму?— люди презирнулись між собою, вони нічого не розуміють.

— Так, так, своєму! Соломи не дам, самому мало!— власне, Жменя й говорити не хоче,— та будьте прокляті, не вихолоджуйте хати, на дворі, бачите, що твориться?— Соломи не дам, дякуйте своєму Терешкові.

Надворі з дня на день гіршало, Григорій уже допалював свою нову хату, Гершко палив кривлею, бідні удови рубали ослони, столи, деś пройшла чутка, ніби стара удова вкинула у піч усі образи, і ніхто цьому не подивувався, кожен рятував своє тіло, як умів. Все ж таки, ще такий тиждень, і немало хто вимерзне у себе на печі або стане калікою. 115

116 Людям робилось страшно, вони ідуть до Терешка, — маленька, але й остання надія, аби тільки не вигнав з хати.

Він сидів на ослоні, увесь замотаний у кожухи, на лаві стояло відро з замерзлою водою, по кутках сірів сніг.

— До Жмені ходили? — спитав Терешко.

Ходили й до попа, та він нацькував собаками. Ходили до Вернигори, до Листа, до Кузьми з Натичок, до Городового, у них солома йде на гній, оце вони прийшли до Терешка.

— Може вони лаштуються будувати нову церкву? — посміхнувся Терешко — Це я так. Ви їдете кіньми до лип, я там буду з Яремою. На великий жаль декому — ми не вимерзнемо, це вже як вони собі хочуть.

Ну та й Терешко, молодчага чоловік. Він уже стоїть з Яремою біля лип, на десяти сухих деревинах зробив помітки, — тільки десять, не більше, зрубати на паливо, — думаю, на всіх вистачить?

— О, хватить, нехай бог благословить тебе!

— Хто це сказав? — наче вжалений повернувся Терешко. — З богом нас чорти поїдять, ви краще ріжте без бога, далеко буде вигідніше.

Людям весело, вони помагають один одному, наче одна сім'я, — ти, Кузьмо, голодний, сили немає, геть, ми покладаємо гуртом очю колодочку. Ну, їдь з богом, ха - ха! Прийшли удови, але їх прогнали додому, Ярема сказав, привезуть готового палива, нехай тут не мерзнуть, щоб не було мороки...

Село одразу повеселішало, наче воскресло. У хатах стало тепло, люди могли сміливо постояти у Гершковій крамниці, власне, новинок ніяких, все таки дивуватись є чому, та й думати ніхто раніш не міг про те, що зараз говорять. Правда, Ярема не дурна людина, багато обійшов світу, замолоду вештався з більшовиками, його всі стали поважати, але це ще не значить, що він вродливий. Безносі люди не бувають гарні з себе, а Констанція найкраща в селі, їй треба

підходящої пари, а вони взяли й побрались. Ярема й Констанція.

Еге, вони одружились.

Може тут не все гаразд, вони навіть не вінчались у церкві, тільки записали свій шлюб у сільраді, і Констанція—Яремина. На ній простеньке собі убрання, на руці блискучий Яремин перстень,— чому вона не запнула тієї хустки, що подарував Криг?—питають дівчата. То розкішна хустка, може Констанція її продала? Ні. То чому не запнула, хустка так їй личить.

Та мало хіба що личить Констанції?—от вона несподівано плаче, така вже доля усіх дівчат, їй личить, коли з великих, чорних очей котяться сльози,— вона вже не може стриматись і просто ридає, уходячи до Яреми в хату. Людям видно, що він перший увійшов у сінці, Констанція було на мить завагалася й озирнулась, та Ярема узяв її за руку, і двері назавжди зачинились за Констанцією. Амінь. То була сумна, жалюгідна картина.

У Яреми в хаті чисто, наче у віночку, на столі нова скатертина. Констанція може роздягнутись, вона вже дома. Ярема сміється, гладить своє безносе лице, він дуже радий, такий щасливий, як дитина.

— Дома?—тихо промовила Констанція, озираючи хату.

— Дома, Констанціє!—сказав Ярема, узявши її за руку. У тебе холодна рука, ти погрій у мене за пазухою!—еге, Ярема дурний на радощах, як дитина.

— Дома кажеш?—удруге прошепотіла Констанція. Раптом з нею твориться щось незвичайне, вона пильно, з жахом в очах, дивиться Яремі в безносий вид, вона скрикує:—на, бери, їж мене, безносий, о!

Ярема злякано одступив до дверей, він не зробив їй нічого поганого, навпаки, був добрий з нею,—ах, так!—він бере лице в долоні і, здригуючи плечима,—виходить з хати.

Морози дедалі більшали. Зрубали ще п'ять лип, та цим 117

118 зарадили тільки одно лихо, друге насувалось трізніше, од чого рятунку й не могло бути, крім смерті. У селі не було хліба. Покищо жилились самою картоплею, почалась хвороба на живіт, Жменя був пророком, коли говорив, що голода вимре до ноги, як руда мишва, усі пам'ятали його слова, тому брав справжній жах кожного, хто почав голодувати. Жменя сказав, що хліба нікому не позичить, у нього немає. Тієї ж ночі хтось викрав йому з льоху мішок картоплі.

— Григорій, віддай її, бо ти вкрав,— сказав Жменя, прийшовши уранці свіжим слідом до Григорія.

Той мовчки віддав крадену картоплю, промовивши:

— Віддаю, бо дурний. Треба було тебе попобити і все.

Отож люди не знали, що й робити. У Гершковій крамниці не було нічого, крім ременю на чоботи й кіс, люди нічого не купували, питанням дня було дістати мисочку картоплі й дрібок соли. Гершко змушений був збанкрутувати, як і все село. Терешко намислив поїхати до міста, він уже знає, що треба зробити, та за селом не було битої дороги, мороз не давав чим дихати. Терешко з півдороги вернувся, і люди знову засумували. Вони пішли до Жмені. Вони просто упали йому до ніг, доти не встануть, поки не дасть який пуд жита.

Жменя був розгубився, не знав, що й казати, але глянув на свого Андрія,— лице йому позеленіло, він дико зареготався. Ні, хліба не дасть, у самого обмаль, його саме сповіщено, що дзвін готовий, треба за нього заплатити п'ять мішків хліба, це не жарти, і на яку сатану оце лежати серед хати, Жменя не бог, люди нехай собі як хочуть. Він замкнув за ними ворота.

І от кілька заповзятих людей, що їм не було вже чого губити, крім свого злиденного тіла, ідуть до Терешка. Оце прийшли, думають умирати з ним разом. Вони чули, ніби він збирався їхати до міста і не поїхав, значить, усе пропало.

— Я маю надію позичити хліба у сусідньому колективі,— сказав Терешко,— але доведеться ждати місяць, поки опадуть морози.

— А ми помремо завтра!— промовили люди, сумно похитавши головами.

Терешко засміявся. Він сам учора з'їв дві картоплини, відчуває себе слабим, все таки умирати не думає і не збирається на таку дурницю.

— Хліб у нас буде!— сказав він.— Дайте тільки подумати. Ага, Жменя дома?

В тім то й річ, що його немає, він поїхав по дзвона.

— Тоді ходімо до Яреми.

Вони покійно йдуть за Терешком, наче діти, ледве волочать ноги, дорогою так стомились, що просто попадали у Яреми на лавах,— нехай дарує, інакше вони не можуть.

Терешко сказав:

— Ось люди хочуть їсти, що ти думаєш, Яремо?

Ярема схрещує на грудях руки, глибоко зідхає,— він сам доїдає останню картоплю, Констанція, бачите, схудла, це дурниця, що її живіт великий, ха - ха,— він весело заготовлявся.

— Дай мені свого револьвера,— сказав Терешко,— а ви йдьте сюди саньми, тільки живо, у Гершка не забудьте захопити усі мішки, які є, ну бо, підводьтесь, я теж голодний і стою на ногах, хліб буде, це вже вірно.

Це не Терешко, а доля, велике щастя:— він іде з Яремою попереду, за ним йдуть підводи, ціла валка саней, Терешко прочиняє ворота до Жмені на подвір'я, будь ласка, люди можуть під'їжджати під саму комору і сміливо,— за все відповідає Терешко, оця незрозуміла людина. Він стукає в хату, Андрій мусить дати ключа, в протилежному разі доведеться зламати замка од комори. Андрій був визирнув з дверей і знову сховався,— він ніяких ключів не знає, батько поїхав по дзвін до міста, а Терешко, коли намислив 119

120 грабувати,— нехай грабує, побачимо, що далі буде!—загаласував Андрій.

Та тут багато думати не доводиться, Терешко з Яремою одламали замка, люди жадібно кинулися до засіків, сипали жито в мішки, Терешко важив, записуючи собі в книжечку. Він порався, наче був тут хазяїн, зовсім не почувуючи, що зараз може трапитись страшна пригода, цілий злочин. Почувся вибух, Терешко схопився за лікоть, лице йому поблідло, та він швидко опанував себе,— Андрій ще дуже молодий хлопчисько, влучати може тільки в лікоть, на щось більше він не здатний, паскудний хлопчисько.

— Туди до чорта, але ти й стріляти не можеш!— гукнув Терешко і знову повеселішав. Він зазирнув у кожного засіка, причинив комору, робота була закінчена.

Біля Гершкової крамниці зійшлося усе село, таке диво, несподіване щастя. Жито зсипали у крамниці, Ярема одмірював по пуду на сім'ю, почалися жарти, хтось засміявся, його підхопили інші, як чудно, давно вони сміялися, ще тоді, як було чимало хліба.

— Ну та й Терешко!— на нього дивляться з неприхованим зачудованням, помічають, що він схуд, помітно став сивіти,— ех, Терешко, може б ти десь виїхав з села, незабаром приїде Жменя, коли б не трапилось лиха, чого доброго, він тебе може вбити.

— А втім, ми тебе не дамо!

— Я його не боюся, ви можете бути спокійні. Яремо, дивись, щоб кожному хватило, не забувай, що в нас є удови й сироти, вони прийдуть завтра!

Увечері приїхав Жменя. Привіз величезного дзвона, поставив його біля церкви, він зовсім нічого не знає, милується дзвоном, тільки противно, що сюди підходить Терешко.

— Еге, це дзвін, і нічого нема смішного,— сказав Жменя. Терешко:

— Дзвін. Я позичив у тебе жито.

Жменя пужалном став вистукувати по дзвоніві, є свої думки, й що каже Терешко — йому зовсім не цікаво.

Терешко залишив дещо в засіках, а те позичив. Вийшла одна маленька неприємність, довелося зламати замка, і друга — Андрій стріляв, але з нього невдалий стрілець, уразив тільки руку.

— Що ти мелеш?— насторожено огризнувся Жменя.— Ти мене хочеш розгнівати, наче яка дитина.

— Тільки не кричи — жито я не вкрав, а позичив. Так і пам'ятай!— закінчив Терешко і пішов назад.

І Жменя не кричав, зовсім ні, навпаки, коли підійшли люди,— він дуже спокійно спитав, хто це ламав замка,— один Терешко?— більше Жмені нічого й не треба. От як, значить, Терешко? А це дзвін, нехай вони глянуть, який він, увесь мідний, трохи срібла, буде чистий звук. Люди обмацують дзвін, їх непокоїть одне:— чи витримає така церква цю вагу, церква може одразу завалитись.

— Церква буде нова!— сказав Жменя, люди можуть не турбуватись, прошу!

Власне, ніхто й не турбується, людям байдуже, вони ледве урятувались од голодної смерти, про інше не хочуть і думати, життя ж таке кумедне, сьогодні живеш, а завтра вмер. Ніхто собі не пророк, не знає, що буде завтра. Ага, що саме вони хотіли сказати?— кожен собі не пророк, людина тріска, порох, попіл, ніщо, вони вже знають.

Хоч би й Терешко:— якби був пророк — ночував би у Яреми, а так спокійно погасив лампу у себе дома й заснув. Він людина, тріска, попіл, один порох, не пророк, і коли прокинувся серед ночі од глухого гулу,— у вікнах було червоно, вся хата палала в огні. Терешко кинувсь був до дверей, натиснув їх плечем, але вони не відчинялись, наче їх хто підпірав знадвору. Він зрозумів, що був у пастці. На лутках уже вився вогонь, стеля почала прогоряти, дим заволокав хату, не було вже чим дихати. Терешко гукав, метавсь з кутка в куток, тоді, глибоко насунувши на очі

122 шапку,— прожогом вискочив у вікно. Багато рук схопило його нальоту,— ніхто не знав, що Терешко міг бути в хаті, боже наш!

— Клади сніг до лица, воно горить!— але він біжить до дверей, бачить, що вони закручені дротом,— сніг клади, бо буде пізно!

Хата згоріла до тла. Хтось сказав, що її підпалено.

— Ні, я з вечора курих, і цигарка упала в сінцях.

— Але ти не куриш, Терешку, тебе підпалено!

— Не курю?— здивувався Терешко.— Ах так, я не курю. Забудьте про це, мене може хто повезти в город? Мені давно там треба бути, але я й досі не поїхав.

По обіді його вже не було в селі.

Дивно, не інакше:— коли сюди не вплуталась нечиста сила — значить доля. Терешко поїхав, і все змінилось. Морози одкинуло, наче рукою зняло, люди менше стали споживати хліба, сонце їх гріло, воно вже високо, незабаром весна,— хто його знає, може, якби Терешка зовсім не було,— був би хліб і не тріщали такі морози. Та це все минуло, люди тільки згадують у Гершковій крамниці, їм дивно, що ніхто не вмер з голоду, наче вони самі купались у молоці. Еге, такі вже люди.

Людина й Констанція. Вона звикла до Яреми, живе, їй несподівано заманулось пошити собі широку, довгу блюзу, аж за пояс, скоро зовсім потеплішає, доведеться скинути зимове вбрання,— як на це гляне Ярема?

Він давно бачить, йому тільки сумно, він такий безпорадний, блюза річ не велика, але він не має за душею ні шеляга, ні копійки грошей.

Нехай літом, він тоді купить їй шовкову блюзу, цілих дві, а тепер тільки сумно розводить руками,— оце як бачить Констанція. Вона шукає щось у своїй скрині і раптом скрикує;— вона й забула; це розкішний одріз матерії з білими смужками, матерію подарував батько ще торік, а вона забула,— ти глянь, Яремо! Удвох розгля-

дають матерію, примірюють, зараз же треба й шити, таке несподіване щастя.

І Констанція має нову блюзу. Тепер частіше може вийти на вулицю, її великий живіт вигідно захований під складками блюзи,— о, це дорога матерія, де купила її Констанція?— питають люди. Всі дивуються, Ярема хитрий чолов'яга, він не кричав, був тихше води, спокійнісінько купив блюзу своїй молоденькій жінці. Так, щасливе подружжя, наче діти. Хіба не казав Гершко, що Криг добра людина і розуміється на матерії?

— Пригадуєш, я казав тобі, Констанціє?

— Еге, батько тямить!— навмисне голосно каже Констанція, благально подивившись Гершкові в лице.— Мій батько добрий!

— Твій батько дуже добрий!— каже Гершко.

Дні йдуть, у небі почали прокидатись жайворонки, сніг став м'який, як бавовна, пролетіла перша гуска і сірий кулик, усе почуло весну й ожило. І раптом, цілком несподівано, заспівала Констанція. Ярема упустив сокиру й прислухався. Він саме порався з другого боку хати, треба було підвести нового присішка, щоб не так осідала стіна, хата буде як нова, от тільки поставить на своє місце присішка, сам не може, але й Констанції не хотів кликати, вона саме заспівала,— незабутня хвилинка. Ярема посміхнувся. Коли змовкла — він її гукає. Треба тільки йому подати сокиру, присішка він сам підведе, він напружується, лице йому червоніє,— Констанціє, не руш, тобі важко! Боже, що ти робиш, Констанціє, тобі не можна!— але вона уже взялась за присішка, піднімає й падає на землю з глухим стогоном, очі їй зайшли під лоба, наче в мерця. Ярема злякався. Він поклав її у хаті на лаві й заламавав руки. Нащо їй було піднімати таку вагу, він же просив її, а вона не послухала!— промовляв Ярема, він не знав, що й робити... Констанція уже кричить.

— Ярема, вийди з хати!— лице їй посіріло, вигляд її 123

124 був жалюгідний. Ярема вийшов з хати, став під дверима, тремтячи усім тілом. Згодом Констанція перестала стогнати, за цим розітнувся пронизливий вереск, ні на що не подібний крик, Ярема більше не міг устояти, він прочинив двері і закам'янів на порозі. Констанція болізно посміхнулась йому змученим лицем, покликала його до себе, їй так важко, якби він тільки знав, яка це велика мука.

— Син чи дочка?— боязно спитав Ярема.

— Син, але він не житиме, такий маленький, твій син.

Ярема дивиться на дитину, йому жаль Констанції, він же казав і просив її, щоб не піднімала присішка,— часом вона не порушила собі що всередині? Бере дитину на руки, знову кладе її біля Констанції, він радий, каже, що син здоровий і не каліка, його син,— а тобі нічого не болить, Констанціє?

Ні, правда, трохи болить, їй тільки дуже сумно, аджеж так передчасно народилась дитина, і де взявся той присішок? Дитина може вмерти, ще два місяці не треба було їй з'являтися на світ,— правда, Яремо?

— А може й ні, твій син не може вмерти.

Те й се, таким чином вони заспокоюються. Ярема хоче глянути, які в сина очі, та це нехай завтра, головне, Ярема щасливий, більше йому нічого не треба. Він давно знав, що його жінка мусить бути дужою й не помилився, Констанція молодчина,— їй нічого не болить?

— Ні. Іди собі, не буди свого сина!— вона хоче заснути.

Ярема навшпиньках виходить з хати, ще раз питає, чи Констанції нічого не болить, сідає біля дверей, і його безносий вид потроху кривиться щасливою посмішкою, хе-хе...

На другий день село знало, що Констанція несподівано породила дитину. Різні балачки й пересуди, лиха година, аджеж вони не так то вже давно й побралися, ця дитина помре, як жаль Констанцію, вона така молода і вродлива. Нарешті усі дійшли до того, що дитина не помре,

це в тому разі, коли хлопець пішов у Ярему. Ярема — живуча істота, його діди жили до ста років, житиме його й недоносок, так то, коли хочете знати. Цікаво тільки, чи христитимуть дитину, може запишуть у сільраді, наче яке цуценя, всього можна сподіватись, Ярема ж упертий, незрозумілий чолов'яга.

Він каже, щоб назвати сина Терешком.

— Як твій батько. Що ти скажеш, Констанціє?

Вона думає, думає — може назвати Яремою?

— Добре, коли ти хочеш, — він схопивсь за це, мов за гілочку, зараз піде й запише у сільраді, може дитина умре, тоді буде чимало мороки.

— Так рано? — цього не сподівалась Констанція, щоб так рано. Може вони ще передумують, дадуть краще ім'я, — ах, що вона сказала, не краще, а інше, — хотіла сказати Констанція. — Ні, Яремо, нехай приїде батько, тоді вже якось гуртом. Але глянь, який твій син великий, ну, візьми на руки!

Так дитина опецькувата, важка, як глина, вийде не абиякий парубійко, тільки з носом! — сміється Ярема.

— І ти ж був з носом, Яремо!

Ім весело, все гаразд, нехай тільки приїде Терешко.

Та його не було. Сніг уже давно розтав, степ укотився першою зеленню, треба було лаштуватися сіяти ярину поки земля тепла. Жменя лагодив плуга, сівалку, перевіряв посівне зерно, ще день, і він виїде в поле. Починається нове життя. І не тільки Жменя, треба було й людям сіяти, річ тільки в тому, що вони не мали ні зернини, їхня земля лежатиме сиротою, заросте бур'янами, на ту зиму село вимре зовсім, це не жарт, а страшна правда. Люди вештались, наче щось загубили, щодня виходили за село, дивились свої ниви, і їм робилось сумно. Еге, значить, прийшов кінець. Трапилась одна пригода, що зовсім засмутила селян: — з'явився за селом між липами пугач, він щоночі перелітав з одного краю лип на другий, кричав страшним криком,

126 наче хто кого різав, у селі ніхто не міг заснути, і вже ясно, пугач ніколи не кричить перед щастям, це вже люди знають.

— Він кричить на щастя!— сказав Ярема.

Тоді Ярема просто дурний або нічого не знає. Його ведуть за село, будь ласка, оце їхні ниви, і повір, Яремо, вони не будуть засіяні.

— Сіяти треба—земля не мусить гуляти!— сказав Ярема.

— Та чим! Ми самі знаємо, що треба сіяти, але чим, Яремо?— гаряче доводили йому люди. Ні, пугач таки не дарма кричить, доведеться вимерти, от що, Яремо. Сіяти нічим, боже ти наш!

Ярема про це не думав. Землі сам не має,— він остаточно капітулює. Це вже не той Ярема, завзятий парубійко, що боронив липи, наче свою душу, сказав, що нічого не знає, люди як собі хочуть. Ні, він таки про землю не думав.

Люди мовчки дивляться на нього, їх поволі починає драгувати його безносий вид. Еге, що він може, без Терешка він ніщо, порожнє місце, уміє тільки стріляти по - дурному,— о, коли б тут Терешко, вони не схотіли б і стояти з Яремою. Тут стрілянина не допоможе, тут земля просить зерна, от що! Знову ж таки, вони пішли б до Жмені, цілувати довелось б чоботи — дурниця, та Ярема був зламав замка, і Жменя їх тільки нацькує собаками.

— Через тебе, Яремо, гулятиме земля!— о, як їх дратує його безносий вид.

Ярема глянув на них, хотів сказати, але передумав і тихо пішов додому.

— Підожди!— гукають йому вслід.— Ти пригадуєш Крига, що рвав цвіт?

Ярема несподівано зупинився. Крига він пам'ятає.

— У нього під лівим ухом родимка, помічав ти, Яремо? Ха - ха!

Ярема прийняв це, як образу, але змовчав. При чому тут родимка, він цього уже не міг зрозуміти.

Ха - ха, Ярема помічав у Крига під лівим ухом родимку,

і коли робить вигляд ніби не знає, бреше. Людям очі сві-
тяться мстивим огнём, їм немає чим засіяти своїх нив,
вони безпорадні, а Ярема ніщо, він навіть не бачив, чи в
сина є родимка під лівим вухом. Безсилі, люті, злиденні
люди сухо регочуться у слід Яремі, вони можуть зараз пла-
кати, усі разом, їм ніхто не може допомогти, на зиму до них
прийде неминуча голодна смерть. О, коли б тут Терешко!
І знову регочуться, забувають несіяну землю і неминучу
зиму, вони б оце багато дали, аби тільки один оком глянути,
як Ярема візьме на руки свого сина і помітить під лівим
вухом родимку. Він збожеволіє або вмере. О, коли б тут
Терешко!

Та Ярема не збожеволів і не вмер. Улучивши хвилину,
коли в хаті не було Констанції,— він узяв на руки дитину,
підійшов до вікна на світ, руки йому тримтять, ледве дер-
жить дитину, вона може впасти й убитись.

Ну, так воно й є, під лівим вушком у дитини маленька
родимка, як макове зерно, а може так, пляма просто. Він
старанно витирає родимку, лице йому блідне, він же не
спить, пляма не стирається, безумовно, це є та сама родимка.
Ярема застогнав. У хату увійшла Констанція.

Що він робить, він упустиť дитину!— скрикнула вона,
видираючи йому з рук дитину. Та це не так то й просто,
узяв і віддав. Ярема допитується, часом вона не знає, що
це у дитини під лівим вушком?

Констанція злякано дивиться йому в змінений вид,
вона ніколи його таким не бачила,— ні, то малесенька ро-
димочка, то цяточка!— як їй важко, вона не знаходить
підходящих слів,— родимочка й цяточка.

— То родимка під лівим вухом!— помітивши крутіс-
тво, скрикнув Ярема.

Констанція видерла таки дитину, тисне її до себе,— який
нерозумний Ярема, це звичайнісінька собі плямочка, тут
сіла муха і лишила по собі пляму, ха-ха!— вона ще змогла
зареготати.

128 — Твій син ще не може прогнати муху, скоро на ньому будуть скрізь твої родимки,— який же ти нерозважний, Яремо!— сміється Констанція, непомітно бере на пальця крейди і притискує дитині під ліве вухо.— Я витерла, і тепер чисто, глянь сюди, Яремо!

Він остаточно спантеличений. То він так хотів її злякати, а хлопець виріс, скоро буде ходити.

— Не так то вже й скоро, а він на тебе вдався, очі й лице твоє,— сказала Констанція.

— Тільки що з носом!

— Але й ти був з носом, Яремо!

Цілком забувають про родимку, стільки у хаті мух, Яремі треба їх вигнати у двері, щоб дитині більше не було під лівим вухом родимок. Вони знову щасливі. До цього ще приїхав Терешко.

Його подиву кінця й краю немає,— ну та й Ярема, ну та й Констанція, ось якого мають хлопця!

— Як же звати його, може Іваном?

— Ми все вас ждали!— каже Констанція.

— Щоб я назвав свого внука — перебив Терешко.— Значить, Іваном, Петром, Денисом, Никоном, як хочете, все рівно буде бандит або чесна людина, ха - ха!— такий Терешко. У Яреми в хаті повеселішало, різні новини, Петро й Гриша всім вклоняються, вони вже великі, добрі майстри, можуть виробляти з заліза й міді дуже хороші речі, з хлопців будуть люди.

— Як же назвати дитину?— спитав Ярема.

— Ти й досі про таку дурницю?— здивувався Терешко.— Нехай скаже Констанція.

Вона радить подождати, це не на пожар, і говорить до речі. Зараз нема часу, Терешко привіз цілий пакунок різних паперів, біля сільради уже зійшлися люди, є про що поговорити. А це статут комітету незаможних селян.

— Я вже не знаю, у нас і голови сільради ще немає!— сказав Ярема.

— Буде, усе буде, от підемо, поговоримо, і все буде. 687
Ти може з нами, Констанціє? Ну, краще сиди дома!— Терешко суворішає, щось думає, коли підійшов до громади,— став зовсім замислений. Він зійшов на ганок, подививсь на людей і сказав, що час уже щось робити.— Нам треба обрати голову сільради!

На людей це не зробило ніякого вражіння, усе дурниці, без голови вони прожити можуть і сто років, такого ніхто не чекав од Терешка. Нехай він гляне, що робить Жменя на своїй землі, йому сільрада ні до чого, як той місяць на небі, людям сіяти нічим, от що, Терешко!

Він каже, щоб на голову обрали Ярему. Власне, він подає свою думку.

— Ярему?— спитав хтось ззаду. Люди почали хвилюватись, Ярема їм непотрібний, він мало цікавиться селом, те й се, а втім— давай Ярему!— гукнула пара голосів, їх підхопила громада, Ярема зассромлено вийшов на ганок.

— Тепер нам треба сіяти!— сказав Терешко.

Люди, як один, підступили до нього ближче, спини їм розгинаються, це зовсім інша річ, Терешко, чого доброго, може дістати зерна, він усе може і, головне, він посміхається, наче за селом стоять підводи з насінням. Він каже, що землю негайно треба засіяти, найменший клаптик не мусить гуляти, як це давно роблять інші села.

— Там самі куркулі!— крикнуло з гурту.— У нас Жменя давно сіє! Та що ти нам говориш, Терешку!

— В тім то й річ, що по інших селах біднота засіяла землю! Я бачив і знаю. Ну, говоріть ви, тоді я.

— Добре там, де нас нема!— знову гукнуло ззаду й змовкло. Краще вже було слухати Терешка. Він каже, що й там не було зерна, там теж є дуже бідні люди, але їм держава позичила зерна, і вони давно засіяли свою землю.

— Ви не вірите?

Вірять. Тільки од цього ні холодно, ні тепло, мало кому 129

130 помагає держава, а тут прийде смерть, не дарма кричав пугач за селом, словами землю не засієш, зерна, зерна треба!

— Чому й нам не помагає держава?

— Що ми гірші у неї пасинки?

— Ми підемо й будем просити, нехай і нам позичить насіння!— люди загомоніли враз, наче один чоловік.

— Дайте слово!— перекичав усіх Терешко.— Держава позичає хліб тільки бідноті...

— А ми, що, куркулі? Злиднота сама!— докірливо за-лементувала громада.

— Знаю!— гукнув Терешко.— Влада вірить тільки комітетам незаможних селян, є така голота, що куркулям служить, це треба добре тямити, по інших селах комнезами давно засіяли землю, їм влада повірила, бо вони організовані!

Якийсь момент стояла німа тиша. Знову все загомоніло, почулись вигуки, з гурту на ганок протиснувся Григорій, що без ноги, одкашлявся і, стукнувши своєю милицею,— пронизливо крикнув:

— Якого ж біса ми досі гуляли, жили вроздріб, як кури? Давай і нам комнезам, чи як по - вашому? Хто там тікає з гурту?

Справді, кілька душ були відокремились, хотіли піти зовсім, але їх затримали,— що вони собі намислили, оці бідаки кривні?

— Нічого,— винувато промовили вони і враз гукнули:— пишіть і нас, ми теж бідні!

— Ха - ха, так би й давно!

— Яremo, пиши!

— Усім комнезамом до влади по насіння!

— Григоріє, будь головою, нехай твоя милиця послужить злидням!

— Пишіть усіх, буде вже, перемучились!

Терешко слухав і посміхався. Кілька разів намагався говорити, та люди й не думали вгамуватись, говорили те,

що думали, Григорій з ними перегукувавсь, когось лаяв, грозив Жмені і всім багатіям, які тільки є на світі, нарешті підняв руку і все стихло. Терешко прочитав статута, всі задоволено похитали головами і знову почали хвилюватись.

— Як же з насінням, Терешку? — в один голос крикнули перші ряди.

Насіння буде. Терешко сьогодні ж поїде до міста, усе зробить як слід, це він знає, головне землю засіяти треба до найменшого клаптика, біднота мусить до одного вийти на свою землю, як це вже давно роблять по інших селах. Все. На цей раз досить...

Увечері Терешко поїхав. Його за село проводила Констанція — нехай він гляне, які тепер липи, цього літа будуть рясні на цвіт, тільки ніхто його не рватиме.

— Приїде такий, як той Криг, і забере, про це не турбуйся, Констанціє.

Констанція:

— Ви згадали про Крига, я вже й забула, як було його звати, якось кумедно, дивне ім'я.

— Його звали Романом, і нічого нема смішного. Ти ще така дитина, Констанціє. Ну, вертайсь додому!

Вона спитала, чи скоро він приїде додому, — прощайте, тату, Яремі нічого не казати?

— Справді, я й забув. Нехай він переписе усі липи, які тут є. Прощавай, Констанціє!

Зайвий клопіт Яремі, все таки переписав липи, їх було щось біля двох сот дебелих деревин з повними бруньками. Крім цього Яремі було чимало роботи в сільраді, треба познайомитись із справами, навчити голову комнезаму, Григорія, добре й швидко писати, особливо складна історія з книгою, де записувалися народження й смерть. Час уже записати свою дитину, Констанція каже, щоб сина назвати Романом.

Ярема пригадує, хто у селі носить таке ім'я, — виявилось, чабан, грабар, плотник, один злодюжка, ганчірник, 131

132 усе злидарі, нещасливі люди, вони, звались Романами. Глянув на сонну дитину й зідхнув. Раптом пригадав, що Крига звали Романом.

— Це гарне ім'я. Ти знаєш, Констанціє, Крига звали Романом!

— Справді?— вона цього не знала. Яке збіговисько,— тоді може назвати якимось інакше?

— Ні, Роман — хороше ім'я!— Яремі так подобається, і стільки того клопоту в сільраді, люди щодня приходять до нього, говорять про землю, вона починає сохнути, ще тиждень, і вже її не вколупаєш плугом. Знову ж таки — немає насіння. Що на це скаже Ярема? Вони питали голову комнезама, Григорія,— чи знає Ярема, як той сказав?— Григорій сказав, що нема чого турбуватись, земля буде засіяна. Але це все слова й слова, головне, чи приїде коли Терешко? Може він поїхав і ніколи не вернеться?

Ярема про це сам думав, хто його знає, що за людина той Терешко, але він сказав:

— Терешко, приїде і землю засієте, і, щоб заспокоїти себе й людей, він засміявся.

— Уже минуло півтора тижні,— промовили селяни й зідхнули.

Ярема подумав, сьогодні субота, так, щось він хотів сказати, ага,— він сказав навмання:

— Завтра неділя, і Терешко приїде...

І він приїхав.

З села бачили, як виїхав з - за могили, зупинився серед шляху біля незасіяних нив, махає рукою,— та люди вже йдуть, поспішають, от який Терешко, приїхав дивовижною машиною і нею привіз п'ять плугів, сівалку і величезну гарбу повних мішків,— слава тобі, боже! Люди проймаються великою пошаною до Терешка, аджеж такої машини ніхто не бачив, ціле страховисько — Терешко справді таки незвичайна людина! Він каже, що це трактор, має 35 кінських сил, ним давно пораяють землю в колективах, там трактор

уже звичайнісінька річ, так само, як тут кінь або корова, ха - ха. Він ще не те каже, він сказав, щоб сьогодні, зараз же, почали сіяти.

— Що?

— Може нехай завтра?— несміливо озвався хтось з гурту. А може Терешко забув, який сьогодні день.

Терешко:

— Ви хочете сказати, що сьогодні неділя?

Тоді підійшов до нього старий Кузьма, поклав руку йому на коліно й промовив:

— Сіяти можна, але, як то кажуть, гріх там чи що. Може завтра?— а втім Кузьма старий і нічого не знає. Він тільки так сказав.

Терешко засміявся. Все гаразд, тільки йому здається, що зерно святіше, ніж попи і сама церква, коли хочете, а воно росте, нема йому ні спочинку, ні неділі, росте людям на спожиток, щось же з зерном твориться,— так, принаймає собі Терешко.

— Воно так, гуляючи не виростеш!— роздумливо сказав Кузьма, тоді подививсь на Терешка, скинув шапку і, перехристившись,— гукнув:— сіймо, біс його бери, земля не жде!

Кілька молодших чоловіків уже рушили були йти по ко-ней, вони швидко вернуться, усього яка хвилина,— що там каже Терешко? Він гукає, щоб вони йшли назад, сам сідає на трактора,— фу ти, нечиста сила, люди одскакують далеко вбік, трактор заревів, поволі рушає на ниви, Терешко править колесом, ніхто ще не бачив такого дива. П'ять плугів, як один, вгрузають в землю, ріжуть її, трактор біжить,—ха - ха, от так Терешко, він сидить на тракторі, і йому не страшно. Люди міряють борозну, бігають за трактором, падають, регочуться як діти, ну його до сатани, всі потопились, за яку годину, чимало було перевернутих нив,— це не трактор, а велетень,— сказав Ярема, під Перекопом такими тракторами возили разом по дві гармати з людьми

134 й іншими причандалами. Ярема був цьому свідок і додав, що коли б трактор зачепив усе село — міг би його зрушити з місця і перекинути в балку.

— Ну, села то він не зрушить!— заперечив Терешко.

— Не село, а хату міг би. Та це ще невелика машина, під Перекопом були далеко більші, вони возили по сорок гармат з людьми і дещо з харчів.

От як!

На другий день землю засіяли, люди брали грудки свіжої землі, розминали руками, нюхали її,— вони тепер не пропадуть, з Терешком можна й на небо вилізти, аби охота.

— Ти нам поміг,— сказав старий Кузьма,— але ти знов кудись ідеш, Терешку.

— Треба віддати назад трактора, плуги й гарбу.

— Я боюсь, що ти не вернешся. От ти поїдеш, будеш десь довго і знов приїдеш. Так буде до самої смерти. І немає тобі пристановища, усе тобі чуже, ти наче гість на цьому світі. Може б ти не їхав? Ти скрізь гість.

— Ми всі гості на цьому світі!— засміявся Терешко.

— Ні, ти мене не розумієш!— сказав Кузьма і махнув рукою.

Лаштуючись до від'їзду, Терешко подивився на липи. Цього літа вони зацвітуть рясно, цвіт треба зірвати усім комнезамом, буде чимало грошей, тільки треба не забути.

— Ми не забудемо!— за всіх сказав Ярема.

— З новим хлібом віддасте позику Жмені, ти, Яремо, дивись за цим, прощайте!— і він поїхав.

Дні тепер жвавіше полетіли один за одним, за селом пахли липові бруньки, люди стали веселі,— така, значить, доля або просто собі випадок, коли не хоче вірити в долю. Незаможницькі ниви зазеленіли краще, ніж у Жмені, кожна зернина пустила паросток,— от що значить орати трактором. Коли не виб'є град,— можна сподіватись на великий урожай, щаслива доля.

— Ти, Жмене, краще зовсім би не дряпав плугом землю, виходить наче нігтями!— сміються люди, рівнячи його ниви до своїх. Щодня виходять за село, дехто співає, у селі давно не чули пісні.

— Яremo, та перестань співати!— регочуться з Яреми, коли він і собі виходить помилуватись нивами. Його почали любити, він такий добрий і смішний без носа, хе - хе...

Взагалі цього літа можна сподіватись на все краще. Сіно стояло густе й високе, липи зацвіли далеко рясніше, ніж торік, нехай буде й десять Кригів — цвіту на всіх вистачить. Але сушити цвіт будуть самі люди, так казав Терешко, і може вигідніше. А вони хотіли зрубати липи на церкву, Ярема міг би їх перестріляти, був він тоді наче збожеволів.

— Невже ти міг стріляти, Яremo?

— Еге. Забудьмо про це, гляньте, який цвіт, усе гроші. Днів за два треба рвати, бо обсіпється. Цікаво, що сказав би Криг, коли б побачив стільки цвіту?

— Нічого, бо він не приїде. Кажуть — поїхав десь до Сибіру чи ще далі.

Та несподівано, усім на диво, приїхав Криг.

Це був той самий вродливий парубійко, трохи, правда, постарів, лице йому помужніло, уже не зупинявся під липами, приїхав візником до сільради. На руці мав новий годинник і два золоті персні. Йому неодмінно треба голову сільради.

— Але, це ви, Яremo, здрастуйте! Ви голова сільради, от які справи! — Криг почувасться, як дома, питає про дрібниці, чи зіпсувався Яремин годинник, у селі він помітив деяку зміну. Є й комітет незаможних селян, де головує Григорій, що без ноги, Криг пригадує Гершка, Петра й Гришу, він їх оце бачив у місті і ледве впізнав, так вирости. Цікаво, що тепер робить та дівчина, її звали Констанція.

Ярема почав уважно щось шукати в шухлядах, відчиняє вікна, так душно, — ах, Криг питає про Констанцію? 135

136 Вона нічого. Криг може думає рвати цвіт, як не помиляється Ярема?— але, на жаль, комнезам має його зірвати, Криг даремно приїхав, Яремі дуже прикро, так склались обставини. Ярема змовк, він більше не мав що сказати.

Криг замисливсь. Правда, він на це не сподівався, та байдуже, аби тільки цвіт попав куди слід, а не до рук спекулянтів.

— Ми про це думали, уже знаємо, де продати! Ви сьогодні й ідете? — спитав Ярема.

Так, Кригові нічого не лишається, як їхати назад. Безумовно, на прощання вони можуть випити одну пляшечку вина, Криг дістав розкішного вина, те й се,— що?

— Тоді ми можемо піди до вас!— запропонував Криг.— Може більше не побачимось, я дуже радий, що біднота сама рве цвіт, це не абиякі гроші, по інших селах давно так, людей треба тільки зрушити!— Криг говорив, а Ярема не слухав. Він би багато чого дав, щоб зараз Констанції не було дома. Різні згадки, лихая доля,— Констанція з дитиною на руках стояла серед хати.

— Це Криг, хіба не пригадуєш, Констанціє?— сказав Ярема, прочиняючи настільне вікно, така задуха в хаті.

О, вона впізнає, здрастуйте, Констанція щось нездужає, тому так хрипко говорить, даруйте їй, ваша ласка. Вона нахиляється над дитиною, лице їй густо поломеніє, вона таки справді хвора, от подає на стіл закуску, руки їй тремтять, може впустити миску,— нехай вони не дивуються,— це вона звертається до Крига.

— Але я бачу дитину!— весело сказав Криг, подивившись на Констанцію

— Це дуже тямущий хлопець, його звуть Романом!— повеселішав Ярема.— Ви не знаєте, який це хороший хлопець.

— Нашого сина звуть Романом!— тихо промовила Констанція, притискуючи дитину собі до грудей. Вина пити не буде, їй млосно, вона виходить з хати. Ярема з великою любов'ю глянув їй услід і випив шклянку...

Вино добре, Криг чимало витратив на нього грошей, Ярема трохи випився, уже почав пригадувати бої під Перекопом, раптом він змовк, пильно подивися Кригові під ліве вухо,— здається, то родимка?

— Еге. Це родимка,— здивувався Криг.

Ярема сам налив собі вина.

— Дехто не вірить, що бувають родимки і запевняють, що то сиділи мухи. Ага, чи передчасно народжена дитина вмирає? Ви може чули про це або знаєте?

Криг знає й чув. Він думає, його непокоять Яремині підозрілі очі,— так, діти живуть, навіть бувають далеко дужчі, ніж ті, що родяться у свій час. Правда, це дуже дивно, але факт.

— Ви хочете щось спитати?

Ярема? Ні, він тільки погоджується з тим, що на світі є ще немало різних див і все...

Так, світ немалий, є чому дивуватись, і бувають різні люди. Хоч би Криг:— йому нема чого робити в селі, але він не поїхав назад до міста, він так стомився на роботі, тут трохи спочине. У Гершка є малесенька кімнатка з одним вікном у садок, Кригові буде спокійно. Коли стане сумно,— може піти до лип, допомогти біля цвіту, його порада багато чого важить,— взагалі він себе почуватиме добре.

Біля лип уже почали поратись люди, на кожному дереві сиділи вони, злиденні, унизу, на ряднах, сох цвіт, його уночі ворушили. Криг показував, як це робити, він був тут потрібна людина, людям було добре. Криг так само щедрий, як і торік, подарував Марті довгу стрічку, старій Насті матерії на спідниці, він не рвав цвіту, але міг розкидатись подарунками. Уночі йому не спалось, такі чудові ночі, він проходив до лип, де цілу ніч жінки ворушили цвіт, жартував із ними, їм було не страшно, коли з ними такий парубійко. Правда, з - поміж них були й завзяті молодиці, їх зовсім не обходить той крик у степу. Що? У степу орли.

138 — Нам нема чого боятись, то кричать орли.

Така й Констанція. Нехай хто з вечора на могилі у степу покладе яку річ — Констанція піде серед ночі й принесе. Не в рите? Жінки недовірливо знизують плечима. Удень і діти вояки, але хіба хто знає, що то кричить у степу? — Все таки поклали на могилі сокиру, величезна подія, різні думки — ні, Констанціє, у таку темінь треба держатись гурту, нехай сокира лежить собі на могилі, і коли то кричать орли, — значить, їх там злетілась страшна сила.

Констанція думає, думає, дивиться в темряву, струшує з себе цвіт, мовчить, вигляд такий, наче вона йде на смерть — ось як, вона йде по сокиру!

— Вернись, ми жартуємо, глянь, ніч яка! — гукають жінки їй услід.

Констанції уже не видно. Іде, йде, зупиняється під великою липою і тихо кашляє. До неї, наче з землі виступивши, — підходить Криг, бере її за руку, ідуть до могили, де сокира, їм треба багато чого сказати, але вони мовчать. Нарешті Криг спитав:

— Ти добре знаєш, що дитина наша?

Так, дитина їхня, Констанція добре знає, Ярему в неї терпіти не може, просто ненавидить його, справжня мука, і вже не знає, що й робити.

— Я думала, що вмру, — застогнала Констанція.

Криг скинув один перстень, надів їй на палець, нехай вона не плаче, все гаразд буде, він щось таке намислив, але це згодом.

— Повір, мені треба було їхати до Сибіру, і я не поїхав через тебе.

Вона вірить, вона стільки передумала, далі не можна було ховатись, довелося вийти за Ярему, але яка це була мука, — кажу ж могла вмерти од цього.

Так вони сиділи на могилі, їм було гарно, згодом їм набридло сидіти, вони лежали, вони були ще молоді, кругом тепла ніч — так гарно на світі, благословенна молодість...

Згодом Констанція прийшла з сокирою назад,— будь ласка, це та сама сокира з щербиною.— Констанція просто падає на цвіт, так стомилася, їй лице бліде, уся вона тремтить і раптом вона регочеться. То вона удала з себе таку, навпаки, вона дуже добре почувається, ха - ха! Що?

Їй сказали, що приходив Ярема і знов пішов, дуже бідкався, казав, нехай вона зараз іде додому. Був дуже заклопотаний і таке інше, незрозуміле.

— Кажете, заклопотаний?— перепитала Констанція.— Ха - ха, він дурний!

Еге, дурний чи ні, інша справа. Заклопотаний він щодня, стільки тієї роботи в сільраді, додому приходиться стомлений, часто пізно увечері, до краю знервований. Він не вмів робити спокійно, кожна дрібничка його дратувала, дома треба було спочити, і, коли не заставав Констанції,— просто скаженів з досади. Кричав, лаявся, а вона дивилась йому в лице й мовчала.

— Я перегортала цвіт, прийшла моя черга. Невже ти забув, Яремо?— вона лаштилась до нього, зачісувала йому голову, він розчулено заплющував очі й гладив їй руку...

Сю ніч її теж не було дома. Ярема знав — не її черга біля цвіту, він часто дививсь у вікно і тільки опівночі ліг на постіль. Тоді вона прийшла весела, з рум'янцями на щоках, нехай гляне Ярема, що вона купила, це дорогий шматок матерії на спідниці, коли він не знає.

— Де ти могла її купити?— зблідлими устами прошепотів Ярема.

— Де купила? В Гершка, він допродує свій крам уночі й дуже дешево. Чому ти так дивишся?

Він нахилиється над матерією, раптом хапає Констанцію за руку,— правда, матерія хороша, коштовна річ, а цей перстень став надто новий і напрочуд золотий, от що дивує Ярему. Такий перстень він бачив у Крига на руці.

— Що ти, Яремо? Це твій перстень, я його вичистила, і він блищить.— Їй дорогий Яремин перстень, вона часто

140 його чистить піском, Ярема, здається, купив у Гершка?—
Констанція уже опанувала себе і говорить без кінця.

Так, персня купив у Гершка, купить ще матерії, як розбагатіє — так же, Констанціє? Вона злякано одступає од нього, їй страшно, Ярема уже оскаженив:— хапає матерію в жмут, кладе на поріг, порубавши її сокирою на шматочки. Ярема знає, що робити у своїй хаті, і ніякий Криг не має права втручатись в його справи,— невже цього не знала Констанція?

А вони колись розбагатіють, подарунків їм не треба,— скаженіючи вигукнув Ярема.

Це була страшна хвилина, та Констанція не розгубилась, вона сховала Кригового персня, Яреминого потерла об стіну, він заблищав їй на руці,— боже, який нерозважний Ярема, матерія—річ не така то вже й важлива, її можна купити, але перстень ніколи не забувається, особливо весільний.

— Візьми, і сам побачиш, що перстень твій, Яремо.

Він дивиться на свій перстень,— ну, ясно, коли вичистити — буде, як новий.

— Ти знаєш, він мідний,— засміявсь Ярема.— У Гершка тоді не було золотих перснів.

— Мідний?— Значить, ти дуриш мене, Яремо?

— Ха - ха, бо мідний далеко дешевший, щоб ти знала, Констанціє!

І знов вони щасливі...

Щасливі й люди, що рвуть цвіт. Його висушили багато, набили ним лантухи, не один червінець перепадє на душу, от що значить липи. Колись цвіт гнив, і ніхто не знав, що то гниють гроші.

Треба було цвіт везти до міста, і тут трапилась ціла мо-рока. Ну, ясно, повезе його Гершко й Григорій, як і торік, але лихо в тому, що вони не добре письменні люди, у місті їх може обдурити перша дитина, добре було б, якби з ними поїхала досвідчена й певна людина.

— Просимо вас!— сказав Ярема Кригові,— вам все рівно треба їхати, допоможіть, коли ваша ласка.

Виявилось, Криг цього не може зробити. Правду кажучи, він ще не відпочив, побуде у селі який тиждень, все таки може дати рекомендаційну записку до Червоного Хреста, щоб там прийняли цвіт, не більше.

— І вже не просіть, бо не можу.

Значить, Ярема. Його вмовляють, будь ласка, сільрада без нього не завалиться, Констанція з дитиною не вмере, це всього яких три дні, і він знов буде дома. Його вмовляють, і він сідає на воза. Од'їхавши трохи, він стрибає на землю, він хоче сказати кілька слів Кригові. Ага, що саме хотів сказати?

— Ви не їдете зараз?— Ярема помічає у Крига на руці уже один перстень,— здається, було два персні?

— Було два, але я загубив одного. У чому справа, я вас не розумію!— сказав Криг.

— Нічого, то я так!— сумно промовив Ярема й поїхав. Коли вози з цвітом завертали за могилу,— він виставсь на увесь свій зріст, помахав людям картузом, наче їхав кудись далеко й назавжди.

Приїхав же рівно за три дні, як і сподівались люди. Вони з самого ранку сиділи за селом, їх брала нетерплячка, але тільки над вечір з - за могили показались знайомі підводи. О, Яремо!— він може не їхати в село — нехай зупиняється отут під липами, де рвали цвіт,— там і гроші треба лічити, хе - хе. Ярему тісно обступають, жадібно дивляться, як він виймає жмутик новеньких червінців, вичитує з книжечки прізвища, віддає зароблені гроші. От так липи, цвітуть не так собі, аби цвісти, великий зиск і радість, чимало грошей привіз Ярема. Гершко може знову вішати вивіску на своїй крамниці, злидні об землю, сатана їх візьми, ха - ха! Люди дякують Яремі, тиснуть йому руки, нехай дарує, що не дали доїхати додому. Але що то за паунок такий великий, може кому гостинець, чого доброго? 141

142 Ну, ясно, Констанції подарунок, Ярема не забув повештатись у місті, такий пакунок чимало коштує грошей.

— Яремо, ти, значить, ідеш додому?

Еге він іде. Вони може щось хочуть йому сказати?

— Ні, то ми так. Спасибі тобі, Яремо!— дивляться вслід і зідхають.

Йому стало смішно. Він уявив, як то скрикне Констанція, сплесне руками, а він скаже:— це тобі замість порубаної матерії ціле шовкове плаття, а це дитині, нашому синові, і нема чого сплескувати руками, моя Констанціє!

Він тихо постукав у двері, приник до них вухом, зазирнув у вікно, та в хаті не було нікого. Ярема сів під хатою. Констанція може пішла десь до сусід, жіноча звичка, і він знов посміхнувся, глянувши на пакунок. Безумовно, він ніколи не скаже, скільки грошей витрусив за цей пакунок, це буде таємниця.

Згодом він почав непокоїтись. Зайшло сонце, а Констанція не приходила. Він пішов до сусідки позичити ключа,— здрастуйте, Маріє, оце приїхав, такий клопіт, десь пішла Констанція.

— Вона залишила ключа, а сама поїхала,— сказала Марія.

— Поїхала, сама?— неймовірно перепитав Ярема.

В тім то й річ, що не сама, а з Кригом. А це щось привезли?

— Вам гостинець, візьміть його собі, він мені більше не потрібний!— майже простогнав Ярема.

Увійшовши в свою хату, він безсило сів на лаву. На столі лежав його мідний перстень, Констанція забула, або він став їй тісний. Ярема надів його собі на великий палець,— справді, перстень був тісний.

Довелось його покласти в шухляду...

V

Липи зробили чимале діло, у людей завелись гроші. Тепер вони могли трохи порозкошувати. Прийшли жнива,

і ніхто не стомлювався так, як це було колись. Люди, не жаліючи, витрачали гроші на добрий харч, були ковбаси, різна риба, сало, жнива минули весело, наче яке свято. Велике діло зірвати з лип гроші — випадок або доля.

Цього літа видався добрий урожай. У Жмені стояли величезні скирти снопів на городі і просто на вигоні, він уже не знав, де їх дівати. Люди також набили свої клуни збіжжям, їм повезло, хоч з весни ніхто й думати про це не смів, — знов же та сама доля. І Ярема скликав громаду: — Час подумати про позичку, треба віддати Жмені хліб, здається ніхто не забув минулу зиму? — принаймні Яремі вона надовго засіла в печінках.

Ну, ясно, люди пригадують, яке було лихо, але нехай Жменя зажде ще один рік, молотарка його гуде день і ніч, він ніколи не вмере з голоду, хоч йому й не віддадуть позичку, од цього Жменя не повіситься. Словом, Яремі нема чого хвилюватися, і люди спокійно крутять цигарки.

— Ми не вкрали, а позичили хліб! — піднявши голос спитав Ярема — Позичили? Значить треба й віддати. Невже не ясно? — він аж сплюнув, так було йому ясно.

Так то так! — добродушно засміялись люди, їм теж ясно, але вони ще були люди, і жаль було віддавати позичене. Нехай зажде той Жменя не більше, як один рік. Не те, що це крутість, а просто у людей не море хліба і все.

Людина й Ярема, має у тілі кров, вона кинулась йому в лице, він уже голосно вигукнув, майже закричав — хай йому біс:

— Невже у себе в селі не зробимо порядок, я вже й не знаю! Ви чуєте?

Чують, і зовсім не страшно Яреминого лементу. По інших селах з такими Жменями не панькаються, там давно куркуль пішов на дно, йому й писнути не дає біднота, про це навіть пишуть у газетах, значить, такий закон. Так то, Яремо. А що порядок в селі — то Ярема глибоко помиляється або того не бачить, що лежить йому перед

144 самими очима. Ярема не міг створити порядок у своїй хаті, от Констанція узяла й поїхала, просто утекла,— такий з Яреми хазяїн. Ні, голубе, про порядок не всі мають казати, а хліба зараз ніхто й пуда не віддасть, нехай Жменя удавиться тим хлібом, що молотить!

— Чуєте? Тихше!— гукнуло з громади.

Стало тихо. У небі ліниво повзли хмарки. Здалека чувся голодний рев Жмениної молотарки.

— Тож бо то воно й є, Яремо!

Людям весело, вони не голодні, більше їм нічого не треба. Урожай добрий, водяться гроші, старий Гершко привіз нову партію краму, правда, не так то вже всього багато,— але які це хороші чоботи з дебелого ременю, камізельки з червоними спинками, м'які смушеві шапки!— ні, Яремо, нехай Жменю черви поточать, дай людям порозкошувати. Ярема сам може купити шапку, одразу помолодіє, однаково Констанції більше не доведеться бачити. Будь людиною, Яремо, лихом об сиру землю, як це зробив голова комітету незаможних селян. З біса розумний чолов'яга, оцей Григорій,— приїхав з міста без милиці, на двох ногах, диво з див. Правда, нога гумова, згинається в коліні, Григорій може й бігати, коли хоче. Ха - ха, туди до сатани біжить, мов заєць, за ним женуться люди і не випередять. Такий Григорій,— от що значить кинути лихом об землю, а Ярема сумує...

Він таки здорово засумував. Увесь час ходить пригнічений, з похиленою головою, він просто не хотів вірити, що Констанція його покинула. Інколи йому здавалося, ніби вона поїхала десь на пару днів і знову вернеться,— тоді він виходив за село, сідав під липою, дивився вздовж шляху. Але там був самий степ, шелестіла стерня, літало гайвороння, робилося ще сумніше, до сліз...

Сьогодні так само, але з-за могили показалась підвода, незнайома гарба, і часом це не Констанція?— зрадив Ярема.

Не вона, а Терешко. Знов приїхав оцей дивний чоловік,

гість веселий і жвавий, з сивими скронями і новими зморшками на чолі. Він глянув на Ярему допитливим оком і сказав:

— Тебе не впізнати, так змарнів. Може, що тут викопарює Жменя?

Ні, Жменя нічого. Ярема от говорив з громадою, але вона й слухати не хоче, щоб віддати Жмені позичений хліб. Взагалі, дуже сумно, гроші за липовий цвіт скоро опиняться в крамниці, дехто навіть продає хліб на дорогий одяг, знов прийде зима й голод. Оце все, що скаже Ярема.

— Більше нічого?— засміявсь Терешко.

— Утекла Констанція.

Ярема одвернувся і захлипав.

— Утекла з Кригом?— тихо спитав Терешко.

— Еге. Хіба ти чув?

— Я так думав.

Ярема потроху почав себе опановувати. Оце думав піти до міста, з охотою кинув би сільраду, щоб піти світ за очі,— але хіба він знає тепер, що робити, як дати собі раду?— Ярема знову розкис і захлипав.

Павза.

— У вас з нею нічого не було такого, ну, що я хотів сказати... Яремо, ти добре знаєш, що дитина твоя?

— Я вже знаю!— почервонів Ярема.

Терешко:

— Ні, ти добре пригадай. Коли твоя,— Констанція до тебе вернеться. А зараз склич мені громаду...

Люди зійшлися. Вони помічають, що Терешко постарів, голос йому став тихший,— видно, Терешкові не один шматок черствого хліба довелося з'їзти, пора вже й спочити — старість падає, як іржа на залізо. Гей, життя не мед солодкий полинь гіркий, холодна й гірка доля.

Терешко засміявся. Навпаки, життя привабливе, і, головне, люди добрі й чесні.

146 — От узяти хоча б наше село. Хліб уродив, Жмені віддали позичку, чого ще більше!

Павза.

Люди більше не можуть дивитися Терешкові в лице, їм треба закурити, і що так довго крутять цигарки,—то їм руки тримтять, тютюн сипеться на землю.

Терешко:

— Тепер ми нікому не винні, Жменя не обізве нас злодіями.

— Та ми ще не віддали!— хтось гукнув з гурту. Якось усе так вийшло, але завтра віддадуть,— бери своє, Жменя, не думай, що голота хоче твоє забрати. Правда, людям ніяково перед Терешком, нехай дарує,— знаєш, життя таке дороге, було трохи заробили за цвіт і не встигли озирнутись— гроші розвіялись, просто диво, жодна копійка не може держатися про чорний день.

— Чи скрось така дорожнеча, Терешку?

— Ні, де є кооператив, хоч маленький,— там далеко дешевше, аршин довший, вага точна, ніхто не дурить, крам не золотий, але принаймні путящий. Знову ж хліб,— ну, ви, діду, по чім продали свій хліб?— спитав Терешко.

— По карбованцю за пуд.

— А весною скільки платите?

— Три, а то й усіх чотири.

— Бачите? Ви докладаєте, купуючи свій же хліб. А кооперація й весною продасть по карбованцю, лихо тільки, що не скрізь ті кооперативи,— ви розумієте?

Люди слухають, і нема чого тут розуміти, все ясно, Гершко торгує, і поки там той кооператив— люди не знають, що й робити.

— Говори, говори, Терешку!

Він каже, що Гершкові давно минув час скласти свою зброю,— цікаво, який крам він має зараз?

— Який?— з гурту виходить парубійко у блискучих чоботях, ставить одну ногу на ганок,— оце такий краму

Гершка. Чобіт, правда, зверху блищить, усього який тиждень на нозі, а вже латка, і скривились підбори. Плакали грошенята, а вони не полова, коли добре подумати.

Більше того, от піджак,—думаєте, він новий? О, ви глибоко помиляєтесь, він перелицьований, замість вати — саме клоччя. Ні, Терешку, коли ти правду кажеш,—значить, ми без кооперативу не проживемо, або зостанемось голі й босі,—гей, далі не сила, хай йому біс!

— Говори, ми слухаємо тебе, Терешку!

На другий день вони віддали хліб Жмені, той тільки здивовано розвів руками. Він сказав:

— Видно, ви без Терешка до цього не могли додуматись!

— Ти, Жмене, менше розумій, бери, поки не повезли назад. Комори можеш не замикати, у нас злодії не ведуться, слава тобі, господи!—от що відказали люди, вони знають собі ціну.

Еге ж, у селі справді таки багато що змінилось, дива з див, хоч би ця пригода з старим Гершком. Люди нічого не розуміють, вони можуть скільки завгодно занизувати плечима. Он як!—значить, Гершко справді таки останній злидар, свого більше нічого не має, хіба що сиву голову і напрацьовані долоні. Бо тільки злидар, що горе знає,—може позичати пшоно й сіль удовам і ніколи не бере назад,—добряча людина. Будь ласка, двоє сиріток жили на Гершковому утриманні кілька років, наче його діти.

— Ти добра людина, Гершку, оті сироти давно могли б умерти!

Гершко торгував, але ніколи не мав зайвої копійки про чорний день, жив з дня на день, і ніхто не знав, що тут була таємниця. І раптом це сталося за один день.

Так, це був незабутній день!—до Гершка візком приїхав якийсь чоловік у лисячій шапці і в чорній шубі. Він поволі, стогнучи й одсапуючись, виліз з візка, зокола уважно оглянув крамничку, тоді поволі пішов всередину. Згодом 147

148 двері кримнички зачинились, Гершко був на хвилину ви-
зирнув з вікна, лице йому було збентежене, він помахав ку-
дись рукою і знову сховався в крамничці. Гей, нехай зараз
же до нього біжить Терешко!

Той не барився. Прошу, але його дивує Гершко, такий
занепокоєний, наче до нього вдерлися злодії.

— Це мій брат, його звуть Борух!— майже простогнав
Гершко, кивнувши на чоловіка у лисячій шапці.

Он як, у Гершка є ще й брат!

Борух списував увесь крам собі до книжечки, хитав голо-
вою, нарешті схотів подивитись до каси. Так, так, йому
конче треба знати, скільки вторгованих грошей.

— Ти хочеш подивитись на гроші!— заламав руки
Гершко.— Борух, ти хочеш подивитись на гроші?

— Подавай сюди касу!— сухо сказав Борух, скинувши
лисячу шапку.

Гершко подав ящикок. Але там лежало тільки трохи
срібла.

— Я хочу подивитись на касу!— твердо заявив Борух,
підозріло глянувши на Терешка. Так, Борухові треба
дещо знати, він ще раз глянув у скриньку на купку срібла,
щось подумав тоді, замахнувшись рукою, щосили вдарив
Гершка в обличчя. Тому з очей посипались сльози, але він
нічого не сказав, тільки застогнав і важко сів на лаві.—
Я питаю, де каса?— залентував Борух.

— Яка там каса, сатана її забори!— крикнув Терешко.
Принаймні він скрутить тому в'язи, хто наважиться вдруге
ударити Гершка.

— Я маю у місті цілий магазин і знаю, чого варта ко-
пійка!— сказав Борух.

— О, він має цілий магазин!— схопився Гершко.

— І ця крамничка моя, щоб ви знали!— додав Борух.—
Гершку, не доводь до гріха, я тебе питаю, де каса!

— Значить, це не твоя крамничка, Гершку?— здивувався
Терешко.

Борух і Гершко разом заговорили, намагаючись щось довести своє Терешкові. Вони хотіли перекричати один одного, нарешті Гершко перший скорився, він закашлявся, махнув рукою і безсило став дивитися на брата.

Так от воно що!— Терешко нехай тільки слухає,— і Борух не такий уже дурний, хоч і менший брат Гершкові. Крамничка його власна, він доручив її Гершкові, як рідному братові, але той ось уже за цілих два роки не привіз йому жадної копійки прибутку. Більше того, Борухові донесли, що Гершко розтринькує гроші, помагає бідним удовам, чорт їх бери, будеш старцем, коли маєш добре серце,— гей, я маю цілий магазин!— закричав Борух, пориваючись ще раз ударити Гершка.— Ви подумайте, він мусить мені віддати гроші, чи ні?

Терешко подумав, але не сказав ні слова.

Борух:

— У мене в магазині буває непутящий крам, він у селі піде, я віддавав його Гершкові. Але гроші, де ж гроші? Я вижену його на вулицю, як собаку!— Борухові стало душно, він розстебнув шубу і глянув на годинник.

— Гершку, тепер говори ти!— щось намисливши, сказав Терешко.

Той тихо, але виразно розповів цілу історію. Їх було два брати:— менший Борух, старший — Гершко. Змалечку Гершко пішов у найми, працював по економіях, багато хворів, нарешті пройшла чутка, що він помер. Магазин у місті й ця крамничка перейшли до рук Боруха. Тоді з'явився Гершко. Він постарів, злидні його зігнули, йому треба було старцювати. Борух доручив йому крамничку...

— Але ти в мене наймит, я тебе вижену, як собаку!— залементував Борух.— Я питаю, де каса?

І раптом з Гершком сталося щось несподіване й дивне, він підняв руку, і, будь ласка, нехай Борух почує дещо, коли йому ніхто такого не говорив:

— Ти буржуй!— вигукнув Терешко.— Твоя шапка чого

150 варта, а грошей немає, я їх віддав людям, щоб ти знав. О, який я дурень, що не роздав увесь крам, а мене не виженеш, бо ти буржуй! Буржуй, буржуй! — Гершко наче здурів, лице йому посіріло, він перекинув відро з оливою, запалив шматок газети, полум'я спалахнуло на всю крамничку, одразу сповнивши все приміщення задушливим димом, — і біс його знає, що намислив оцей Гершко. Він кидав у полум'я крам з полицок, реготався, перекинув діжечку соли, — все це тріщало, горіло, а Терешко й Борух кидали рядна на вогонь, висадили вікна й двері, — гей, ціле село уже стояло на вулиці.

— Гвалт, ріжуть! — лементував Борух, сідаючи на свій візок. — Будь же ти проклятий, Гершку! — сказав він, від'їжджаючи од пожежі.

Крамничку загасили одразу, згорів тільки увесь крам, стояли задимлені стіни, у рештках попелу копались діти, шукаючи цвяхи, скляночки, їм було весело, дивовище, незабутній день...

Так от який був Гершко!

До нього увечері прийшли люди. Правда, він не гаразд зробив, крам дещо коштує, а втім, це не так уже й важливо, Гершка розуміють, ніхто тільки не смів думати, що він така заповзята людина. І повір, Гершку, ніхто тебе не пустить з торбиною попід вікнами, ти справжній злидар і дотепний продавець, будь ласка, тільки тепер у тебе буде каса повна, коли ти хочеш знати. І нема чого тобі сумувати.

— Я нічого не розумію — повеселішав Гершко.

О, він і не зрозумів одразу! — люди задумали чимало річ, велика дяка цьому Терешкові. Він радить, щоб кооператив покищо містився у Гершковій крамничці, продавця кращого не шукати, як Гершко, — ти щось думаєш?

— О, я тільки не вірю!

Ну от, він ще й не вірить! Він може не йме віри, що люди уже зібрали чимало грошей і що незабаром привезуть партію краму? То ж бо то воно й є!

Гершко зовсім повеселішав, оця сива людина. Він усе своє життя бився за шматок хліба, його кривдив брат, бо Гершко любив людей, він неміг спокійно дивитись на злидні. Він розчулено похилив голову й захлипав.

Коли всі пішли, і він почав доводити Терешкові, що кооператив у селі не буде абиякий, коли люди візьмуться, як один, це вже Гершко знає. Може Терешко думає, що Гершкові легко було брати з людей гроші за гнилий крам? Принаймні вночі він мучився, не знаходив собі місця спокійного на постелі, може й плакав, тільки про це знали одні стіни.

— А ти мовчав,— докірливо сказав Терешко,— не говорив навіть мені.

Гершко:

— Бо тебе самого були посадили в тюрму. Ні, краще було мовчати!— Гершко посміхнувся. А чи хто повірив би, що він намислив був роздати крам бідним?

Он як!

Еге, тоді пішов би в сусідній колектив.

Терешко:

— Ти пішов би в колектив?

Так. Замолоду Гершко полюбив землю, йому краще перевернути плугом скибку землі, ніж брати гроші за гнилу рибу. Гершко добре знає, що гнила риба шкодить людині і знає, що рання оранка на зяб дає кращий урожай. Горох сіяти треба дуже рано, зразу ж після снігу, більше зав'яжеться стручків, коли хочете. Ні, далеко краще ходити біля землі, ніж виглядати з крамнички, наче який павук. Про кооператив не будемо вже говорити, бо то все людське, гуртове, там і думати не доводиться, щоб якось обдурити один одного...

Терешко здивовано слухав, наче вперше побачив Гершка...

Та Гершко, може, знає дещо й більше, ніж земля. У нього цілих два тижні жив Криг, уночі приходила Констанція, а ось вони обоє поїхали. Це Гершко так сказав, між іншим. 151

152 — Ну й що з того?—перебив Терешко.

А те, що дитина Кригова, так, принаймні, говорив сам Криг і впевняла Констанція. Звичайно, Гершко цьому не вірить, дитина Яремина, Гершко тільки думає, що ніколи більше Констанція не вернеться.

— Вернеться!—сумно промовив Терешко. Все таки намислив поговорити з Яремою наодинці, хоч той навмисне уникав цього. Власне, Ярема тепер майже ні з ким не говорить, поспішає закінчити справи в сільській раді, лаштується піти до міста, щоб ніколи сюди не вернутись.

— Думаєш знайти її?—обережно спитав Терешко.

— Констанцію? Ні, вона мені тепер ні до чого.

— У нас буде кооператив, Яремо, зажди, поки привезуть крам, тоді підеш.

Ярема згодився...

Крам привезли незабаром. Привезли ще нову вивіску,— наче свято яке, незабутній день. Крамничка тріщала од краму, сіль просто поставили на ганок,— чого тільки не було, і все таке дешеве, люди мають розкошувати, скільки завгодно. Будь ласка, вам розкішні чоботи, що ніколи не рвуться? Готове вбрання?—прошу, та невиймайте таку силу грошей, минулося витрушувати за гнилу рибу цілий гаман срібла,— от воно як!

— Хто там каже, що чоботи з поганого ременю?

— І риба зовсім не гнила, а трохи гнилувата, її можна їсти. Ех, Яремо, забудь усе на світі, за вітром нехай іде лихо й нудьга! — Що?

Ярема купив горіхів, вийшов на вулицю й горіхи роздав дітям. Тоді, похиливши голову, пішов додому. Цього ніхто не помітив, бо є про що інше поговорити, от приходить час сіяти озимину, треба щось думати. Не те, що люди безпорадні, навпаки, але, коли тут Терешко,— нехай послухає, як думає робити громада.

Еге, сіяти час, треба намагатись засіяти кожен ступінь землі, Терешко раз був в одній комуні, і щоб ви думали?—

там засіяли навіть неродючу землю, угноїли її, жито вродило добре.

Люди слухають і хитають головами. Ну, ясно, це все наче казка, добре там, де нас немає, хтось навіть махнув рукою.

Терешко:

— Ви руками не махайте, от, хоч би Жменя...

— Жмені добре,— перебив хтось із гурту,— йому добре, бо землю має під селом, в одному шматку, можна й руками винести гною!— Та хіба Терешко сам не знає, що куркульська земля лежить, як карта, під боком, а людські нивки розкидані в степу, за десять верстов од села,— гей, отака доля.

Ще б Терешко не знав!— правда, їхні нивки розпоршені, як лист осінній, але поганий хазяїн, що не згрібає цей лист до купи. Що?— дуже просто, треба свої нивки підтягти до самого села, а всі Жмені нехай посунуться далі. Так давно зробили інші села, де тільки був Терешко. Він подивився на людей, яке на них справило вражіння.

Вони мовчали, похапцем закурюючи цигарки. На дверях крамнички стояв Жменя і призирався до соли, ввесь час наслухуючи, що говорено.

— Ми можемо сісти отам на колоді!— обережно запропонували Терешкові.

— Ну, от, аджеж приїдуть землеміри? Ні, просто не віриться, таке щастя!

— Добре було б, коли б до сівби це зробити. Ти щось думаєш, Терешку?

— Говоріть, я слухаю.

Отож, якби до сіяння озимини упорядкувати землю. Але чимало буде клопоту, Жменя з кумами вчинять цілий шарварок, по інших селах куркулі просто вбивали землемірів, доводилось туди з міста посилати міліцію. Власне, це було давно. А Ярема міг би допомогти, він сам один не дав зрубати лип, Терешко нехай розрадить Ярему покищо їхати до міста.

154 — Я про це й думаю, — сказав Терешко, — не знаю тільки, може він і пішов уже...

Ярема ще був дома. Саме вкладав свою торбу, з шухляди дістав перстень, потер його об стіну і сховав до кишені! Це він сховав гроші, коли так допитується Терешко.

— Ти плакав, чи що? — насторожено спитав Терешко. — Тобі лице усе мокре.

Хто? Ярема? То був умився, під вухом є ще мило, витре рушником і все.

Терешко поклав йому на плече руку.

— Ти не підеш.

Ярема розгубився. Ні, він піде, а втім нехай торба по-лежить під лавою.

Терешко:

— Ти хочеш знайти Констанцію, а вона з тобою жити не буде.

Ярема повалився на лаву. Вигляд йому був мізерний, він увесь знітився, наче чекав на неминучий вдар, чомусь почав уважно долонею витирати носок чобота, нарешті тихо спитав:

— Значить уже є кооператив?

— Сам бачив. На днях тут буде різка землі, треба помогти людям. По інших селах куркулі вбивали землемірів. Що ти скажеш?

— Не піду! — але Ярему дуже дивує, чому саме Констанція з ним не буде жити?

— Я не знаю. Вона буде нещаслива. Ну, на що це подібне? — скрикнув Терешко. — Ти плачеш, Яремо! Я ж не бог і можу помилятись.

Ярема не чув його, а все плакав, здригуючи плечима, наче мала дитина.

.....

А Терешко справді не бог і глибоко помилився: — землеміри спокійно обміряли землю, люди тягали цеп і вкопували пакільні. Жменя тільки раз був вийшов, подивитися на

свою землю і мовчки пішов назад. Міліціонер, що на всякий випадок приїхав з землемірами,— цілий день лежав під липами сонний, інколи з смертельної нудьги влучав з рушниці в який сучок або в гілку.

Час ішов, і особливого нічого не трапилось.

— Я міг би поїхати!— якимсь сказав Ярема.

— Ще не поіржавів твій револьвер?— спитав його Терешко.— Змаж його салом.

Ярема залишився...

Нарешті робота була закінчена, землеміри поїхали, передавши земельні справи Григорію, що на гумовій нозі. Це був товстий зшиток з прізвищами селян. От прийшов час показувати кожному його новий шматок землі.

Це таки справді був незабутній день!— усе село вийшло в степ, дивились на пакільні з числами на кожний ниві,— біс його розбере, ниви тепер лежать не так, як раніше, проїзні дороги ідуть стрілою, перерізуючи собою старі ниви вповодж і впоперек, ціла морока. Коли зійде озимина — ніхто й до смерті не пізнає, де була його земля, диву гідна подія. Ясно, старе не вернеться, кожен хоче, щоб йому припала нива під самим селом, на пакільнях там менші числа, і лихо тому, хто візьме далеке число,— це десь глибоко в степу, аж за могилою, один пісок і молочаї, голодна й скупа земля, одна смерть.

Григорій, що на гумовій нозі, починає вичитувати прізвища, голос йому дрижить у мертвій тиші.

— Бондаренко, нумер перший!

Старий чоловік знаходить свою ниву біля млинів, скидає шапку й хреститься. Йому привалило не мале щастя, не земля, а сам гній.

— Куш, нумер другий!

Швець Куш теж зупиняється біля млинів. Сюди Вернигора чимало вивіз гною, земля була, як каша,— будь ти проклятий! Куш припадає грудьми до землі, цілує її, регочеться й плаче.

156 Це була незабутня хвилина!

— Нумер п'ятий, Клименко!

— До сатани з нумерами!— раптом залементував Жменя. Його підхопили Вернигора, Лист, Кузьма з Натичок, Горовий, дебели, червоні мужики. Вони вже розмахують руками,— геть з своїми списками, давай жеребки, жеребки давай, хіба не всі однакові? — зчинився галас. Вернигора почав був виривати пакільні на своїй землі, але його схопили за руки, повалили на землю. Жартома, правда, та Вернигора вихопив з - за халяви ножа й кинувся на людей. Тоді Ярема вистрелив. І знов читав Григорій:

— Нумер...

— Жеребки давай!— дико закричав Жменя.— Ви чуєте? Доки за ніс водитимете? — хтось ще кричав, лаялись, розбилися на гурти, годі було їх втихомирити. Жменя раптом почав крадькома заходити Яремі за спину, Вернигора йому пильно дивився в вічі, чекаючи на слушний момент, щоб кинутись, та це помітив Терешко й підняв руку. Він питає, яка ріжниця, жеребки чи список?

— А те, що ледарям краща земля, от що!

— Жеребки давай!

— Бий його!— оскраженіло залементував Жменя.

Гамір, якась нісенітниця, Жменя от протискується до Григорія вихопити списки; з Вернигорою зчепився цілий гурт,— хто знає, чим би могло закінчитись, коли б Терешко не гукнув змовкнути. Лице йому поблідло, на всякий випадок він підійшов до Яреми, що не виймав руки з кишені.

— Я питаю, хто сказав „бий його“? Земля поділена правильно. Голоті — біля села, глитаям — далі. Читай Григорію!

— Жменя, нумер триста!

— Їкте її!— Жменя й оком не кине на такий нумер, нехай він пропаде, коли хочете.— Все таки згодом іде в степ, далеко за могилу, знаходить нумер триста, усю землю обходить кругом, от він зупинився, щось, видно, думає

і раптом прудко біжить до найближчої липи, — дуже смішна картина: — Жменя скидає з себе пасик, перекидає через гілляку й вішається.

Ха - ха, нехай його мухи з'їдять, — люди регочуться. Жменя хитрий чолов'яга, ногами дістає землю, о, такий не повіситься, залізо — не людина. От він гойднувся два рази, витягся й заспокоївсь.

Тепер ідуть його рятувати. Поволі ріжуть пасик, Жменя важко падає на землю, якийсь час лежить нерухомо, тоді зводиться на ноги. Лице йому горить, як жар, він зосереджено струшує з себе порошок і йде додому, залізо — не людина.

Правда, ще хвилина, й умер би, а так пішов і не хитається, мов п'яний. Ну, це між іншим, люди розходяться по своїх нивах, беруть грудки землі, розминають руками, нюхають її, — тепер і вбогий винесе сюди ночви якого сміття, так близько. І так це все несподівано, нікому таке й не снилось, — і все Терешко. Сам відмовивсь од землі, вона йому ні до чого, знов поїде до міста, йому більше нема чого тут робити. Може й вернеться коли, невідомо. А Ярема піде сьогодні, ще так рано, саме заходить сонце.

— І вас обох не буде? — сумно сказали люди.

— Так, нас більше не буде, — похилив голову засмучений Ярема. — Що ви кажете?

— Що ти її не знайдеш!

— Ви все про Констанцію! Вона мені тепер ні до чого. Прощайте!

За ним пішов Терешко. Вони сиділи в хаті й мовчали. Ярема довго порався біля торби, вона чомусь не зав'язувалась, руки дрижали, наче він поспішав на пожеар. Еге, Ярема остаточно вирішив поїхати на Чорне море ловити рибу, або на Донбас довбати кам'яний вугіль. Там є йому знайомі шахтарі, якимось уже влаштується.

— Казав, тільки в город, хіба забув? — голос Терешкові зірвався, довелося випити води.

158 Так, Ярема піде до міста, щоб попрощатись з Петром і Гришою.

— Значить, Констанції не шукатимеш?

Ярема низько нахилився над торбою. Констанція йому ні до чого, краще про це забути...

Вони виходять за село. Було вже темно, під липами подуло свіжим вітром, в степу на виднокрузі почав вирізуватися місяць.

— Я не радив би йти проти ночі,— зупинившись, сказав Терешко.

— Я маю револьвер.

Один одного не бачать в лице,— може вони більше не зустрінуться. Ярема закашлявся. Терешко нерішуче переступав з ноги на ногу. Він подививсь на місяць, як на нього ліниво насувала хмарка, стало зовсім темно, у небі з тихим свистом пролетіли качки.

— Коли прийде,— нехай жде,— промовив Ярема.— Я кажу про Констанцію.

Терешко:

— Але ти будеш далеко!

— Еге, я буду тоді далеко.

Більше не говорилося. Ярема ступив кілька кроків, і його стало не видно. Терешко хотів було гукнути, але, передумавши, тихо пішов назад. Коли порівнявся з найбільшою липою, з ним трапилася страшна пригода. Власне, це сталося в одну мить:— з темряви вискочили якісь постаті, повалили Терешка на землю, він не встиг навіть скрикнути, а вже важка долоня лягла йому на уста, друга рука намацала його єдине око.— О!— і Терешко знепритомнів.

Коли очутивсь— кругом стояла темрява, як могила. Терешко почав гукати на Ярему, йому здавалося, що той не встиг ще одійти далеко і міг почути його голос. Кричав уже з болю, кров заливала йому лице, кудись біг, зупинявся і тільки чув, як тихо шуміли липи.

Терешко знов упав на землю...

Ярема й чути не міг крику, йому треба було поспішати, він навіть прибавив ходи і вже світом був у місті.

Петра й Гришу одшукав досить легко, кожний зустрічний слюсар міг показати їхню майстерню, чорний, закурений будиночок, з старим чайником замість вивіски. Вони саме лудили самовар. Дим і чад виїдали їм очі,— фу ти, чорт, але це Ярема?— скрикнули хлопці, кидаючи роботу. Вони не знають, що й робити, стояли з струментом в руках, чорні, як демони, з розстебнутими грудьми й роздутими ніздрями.

— Здрастуй. Ти не впізнаєш нас, Яремо?— сказав Петро, простягаючи свою руку.

Так, Ярема впізнає, хоч це не так то вже й легко. Вони багато вирости, змужніли. Петро, можна сказати, високий і стрункий парубійко, широкий у плечах, справжній велетень.

На ньому матроські штани, усі в іржі і сажі,— це не той уже сільський хлопчисько,— о, не тисни руку, вона мені болить!— засміявся Ярема, висмикуючи свою руку з Петрових залізних пальців.

І Гриша. Цей навмисне став поруч з Яремою і їхні плечі рівні,— от як росте молодість. Нехай Ярема дарує, вони підуть за перегородку з фанери, усього на хвилинку, вмиються й зараз вийдуть.

Ярема й собі хоче піти за перегородку?

Прошу.

Правда, це дуже мале приміщення, одно ліжко на двох, рукомийник, скриня на одержу і все.

— Ну, говори, Яремо, що там дома. Ти не приїхав, а прийшов? Здорово.

І вийшло так, що всі замовкли. Кожен зрозумів, що вони змінилися, принаймні, на чолі Яремі були нові зморшки, він наче постарів, став млявий, очі погасли,— біс його знає! вигукнув Петро, ударивши Ярему по плечі.

— Тут була Констанція, щоб ти знав!

160 Ярема наче й не чув. Він удруге спитав, як вони живуть, головне, тут димно, він очі витер хусткою.

— І хто міг би подумати, що вона вийде за Крига заміж?— ні Петрові, ні Гриші не зрозуміло. Правда, вона дуже вродлива,— чи як на тебе, Яремо?

— Хто? А, Констанція!— власне, Яремі не цікаво розмовляти про якусь там Констанцію, нехай вона буде вродлива, як божя мати. Еге, він сам був колись накинув на неї оком, але це давно, забутий час. Ну от, тепер вона з Кригом, хе - хе.

Ярема хотів засміятись, але з цього вийшов один зівок. Проте, і зараз Констанція у місті?

Ні, сьогодні поїхала з Кригом. Така пишна, справжня пані, приносила полагодити гаманець і заплатила дорого. Ярема питає, чи вона нічого не казала? Нічого, заплатила і все.

Яремі стало душно. Він дивиться собі на спітнілі руки, вони худі й жовті, дивлячись на такі руки, хочеться плакати.

— Ви не сказали, як живе, — промовив Ярема й зідхнув.

Вони? О, їм добре, нехай вірить Ярема. Роблять з половини й задоволені. Хазяїн майстерні оце захворів, уже цілий місяць лежить у лікарні, може і вмере. Він бездітний, слюсарня по його смерті перейде їм до рук. Чи може уявити Ярема, що вони намислили зробити? Передадуть слюсарню артілі інвалідів, а самі подадуться десь на великий завод. Там далеко краще, робота цікавіша, це не якась мізерна майстерня, а тисячі робітників, шум, гудки, різні кранти,— біс його знає, що тільки вигадує людський розум.

— Ще чи буде ваша слюсарня?— роздумливо сказав Ярема, на що хлопці тільки засміялись. Хазяїн безумовно помре, лікарі давно відмовились його лікувати, він лежить у лікарні так, поки ще ніхто не виживав з пістряком у горлі. А втім, вони на завод і так можуть піти, будь ласка.— Тоді інша річ,— погодивсь Ярема. Вони, значить, підуть на завод, шукати долі, а він оце їде.

— Куди?— здивувався Гриша.— Он як, на море! Що ж там будеш робити?

— Ловитиму рибу, десь наймуся тягати сітку.

— Ну, це інша справа. Хм, ось воно що!— Петро й Гриша замислилися. Їх дивує, що люди кидають одне місце й ідуть на друге, наче там краще. Перейти на завод з поганенької слюсарні розумно, інакше й бути не може, а їхати десь на моря, або на Донбас, як це зробила Констанція з Кригом — просто якесь непорозуміння.

— Хіба на морі багато ловлять риби, Яремо?

— В тім то й річ, що мало, але я туди й не збираюсь їхати. Я сказав, що поїду на Донбас.

— Ні, ти сказав два рази, що їдеш на море.

— То помились і вимовив „море“. Це не так важно!— Ярема навіть сьогодні поїде вечернім поїздом.— Ви казали, ніби Констанція поїхала три дні тому до Сибіру?

— Та на Донбас!— зареготались хлопці.— На Донбас і сьогодні вранці, чи глухий ти, Яремо, ха - ха!

— Ти не бачив Марти?— зашарівшись, спитав Гриша.— Я так спитав. Значить, бачив її, Яремо?

Ярема довго витирав спітніле лице, нарешті сказав, що Марту бачив, вона тепер і не маленька, коли вони хочуть знати,— ну, ще що? — От ніяк не пригадає Ярема. Ага, вона їм передала дещо, дрібницю, правда, але в той час більшого не мала. Він риється в кишенях, виймає дві монетки по копійці,— Петрові новіша, Гриші трохи потерта, знову ж таки, повірте, Марта більшого не мала, можна їй дарувати. Ярема легко зідхнув.

Хлопці бережно ховають Яремині копійки, їм руки тремтять, питають, чи нічого більше Марта не казала, яка вона з себе, і знов дивляться на Яремині копійки,— це розкішні монетки, їх держала своїми пальчиками маленька Марта, — хе, хе, кажеш, Яремо, вона уже не маленька?

— О!— зідхнув Ярема.

Тимчасом вони щасливі, нерозумна молодість.

162 А це револьвер, Яремі він більше ні до чого, нехай сховає собі Петро на згадку.

— Позичте мені грошей!— раптом сказав Ярема.— Може у вас немає?— він зовсім зніяковів, почував себе старцем, гладив собі коліна руками, не знав уже, де й діватись.— Коли тільки є, а то я й пішки піду, на Донбас не так уже й далеко!— господи, як він мучився, йому на очах виступили сльози.

— І тобі не соромно?— разом вигукнули Петро й Гриша. Вони не дадуть ні копійки, вони вирядять Ярему, як пана, візьмуть найдорожчий квиток, так, карбованців за півтора, малесеньке купе, де крім Яреми ще сидітиме дві душі. Вони аж засміялись з такої вигадки. Більше того, Гриша дарує Яремі свій новий костюм, а Петро шкіряну куртку, і до сатани оцю тсрбу, будь ласка, на харчі треба маленьку скриньку,— гей, як весело, така вже молодість!

На вокзалі біля каси вони зареготались. Ярема кумедно виглядав у Гришиному костюмі й шкіряній куртці. На безносій голові йому сидів бриль, у руках була малесенька корзиночка на харчі,— Ярема думав, що на нього всі звертають увагу. Йому Петро купив квиток. Ярема зауважив, що це дорого, і ця одежа, він просто таки не знає, що й робити.

— Я не скоро віддам вам гроші, ось що я скажу!

— Ми тобі подарували, й ні слова більше!

Яреми розчулено похилив голову. Хотів подякувати, але сказав, що все таки квиток і одежа дорогі, він ніколи не буде спроможний віддати таку дорогу позичку.

— І зовсім недорого ця одіж!— зауважив Гриша.— Ми купили на толчку, якийсь чоловік повісився, оце його одежа. Петре, не наступай мені на ногу!

О, Петро розумним людям не наступає на ноги,— повір, Яремо, Гриша просто здурів, ніяких толчків або вішалників ми не знаємо,— ну, що ти сказав, Гришо?

Той винувато посміхнувся, одійшовши трохи вбік.

Петро:

— Одежа нова, Яремо, ми тобі її подарували. Ну, що ти сказав, Гришо?

— Я забув, що ми купили в магазині,— виправдувався Гриша.

Ярема вірить. Такий вдячний, ніколи не сподівався, нехай йому дарують, аби тільки вони знали, як він страждав,— його нещаслива доля, пропаша молодість.

— Що ти мелеш?— збліднувши, прошепотів Петро.— Краще йди, уже другий дзвінок!

Усі були розчулені, Гриша став пильно дивитися на стіну, де годинник, а Петро одвернувся. Ярема голосно захлипав і пішов до свого вагона. У дверях озирнувся:— Петро й Гриша все ще стояли на тому місці й дивилися собі під ноги...

На все купе Ярема був один. Він знайшов своє місце, верхню полицку, ліг головою на корзиночку й задрімав.

Уночі на одній вузловій станції сталося те неминуче, випадок або доля — до купе зайшло їх двоє. Чоловік ніс великий чемодан, а жінка дитину, замотану в простирадла. Поклавши чемодан, чоловік поміг жінці улаштуватися з дитиною як раз під Яреминою полицкою,— тут нема чого боятись, ти, Констанціє, можеш спати спокійно!— сказав чоловік, уможучись на своєму місці.

Ярема притьмом звівсь на лікоть. Коліна йому задрижали,— так, ніякого сумніву не було, що під ним Криг і Констанція.

— Констанціє, тобі зручно лежати?— спитав Криг.

Вона скинула брилик, поклавши його на столик біля вікна. Вона лягла разом з дитиною, лице її виразно бачив Ярема, світ од свічки гойднув тіль, перебіг Констанції по лиці, вона стулила очі, закривши їх довгими віями,—і, боже ти мій!— застогнав Ярема.

Констанція була виряджена по - міському, ноги їй озуті 163

164 в лакові черевики з пряжками, буйне волосся на голові зібране в жмут і приколоте білою шпилькою; її ніжна, трохи повна рука лежала вобхват на дитині,— Ярема помітив їй на пальці персня з синім камінчиком і кашлянув. О, що він наробив?—вії Констанції тріпнулись,—чого доброго, вона може прокинутись. Далеко вигідніше було мовчки стежити за нею сонною, так міг помічати те, чого раніш не бачив:—дитина виросла, його маленький Роман може прокинутись.—боже мій, боже,—його маленький син може прокинутись!

Криг голосно хропів, не випускаючи з рук ремінчика од чемодана, Констанція спала, наче мертва, між ними на столикові лежав її маленький брилик з кам'яною ягідкою. Ярема помітив, як сонна муха перелізла з вікна на ягідку й завмерла.

Ярема більше не міг спати. Витяг свій перстень, пере-хиливсь униз, обережно поклав перстень на столик біля брилика і так легко зідхнув, що ніхто цього не помітив. Він наче горів увесь, от воно як вийшло! Що? Власне, це спить його дружина, Ярема має повне право збудити її, узяти на руки свою дитину й крикнути на весь поїзд,—будь ласка, Криг нехай їде собі, куди налагодивсь,—гей, так, щоб перекидати рев паротяга. Еге, і головне такий розкішний випадок, прісто щастя:—з дитини зсунулось простирadlo й упало додолу. Хлопчик поворушив голою ніжкою, видно, вона йому змерзла,—не буде ж Ярема сидіти десь угорі й дивитись, як страждає його дитина? Він тихо стрибнув униз, покрит дитину простирadлом, але в цю мить Констанція схопилась за простирadlo, і їхні руки зустрілись. — Даруйте, упало простирadlo!—одвернувшись і змі-неним голосом промовив Ярема. Йому стало страшно—часом не впізнала його Констанція, він повернувся лицем у тінь і знову сказав:—даруйте!—він чудово підробив голос, Констанція його не впізнала.

Вона тільки сказала:

— Дякую!

Ярема, мов злодій, видерся на своє місце, лице йому пашило,—аджеж він міг сказати багато більше, ніж про якийсь там простирадло, він мав певне право залементувати — і раптом не сказав нічого.

— О, Констанціє, Констанціє!— схлипнув Ярема, охопивши лице долонями і здригаючись усім своїм тривожним тілом. Змучений, з охлялими нервами, він поволі засипав...

Прокинувся тоді, як стояв поїзд. У вагоні був ранок, десь гомоніли хапливі голоси, два рази урочисто пробив дзвінок.

Перше, що помітив був Ярема — це свій перстень на покинутій столикові. Крига й Констанції не було. Перстень за ніч став зовсім синій, самотній, наче сирота. І Ярема зробив страшну помилку: — не забрав ні персня, ні корзиночки, він так хапався, поспішав, вискочив з вагона, як був, розгублений, смішний, з сльозами на очах,— та одступись же, товаришу!— штовхали його люди. Другий поїзд мав одходити десь далеко, і вони поспішали.

— Констанція, моя Констанція!— шепотів Ярема і раптом побачив її у вікні вагона, що одходив десь далеко, на край світу. Вона махала комусь рукою, їй було дуже весело. Ярема побіг до неї, уже схопився за ручку дверей,— безглуздий вчинок,— під колеса, товаришу!— схопили його за руку.

Поїзд з Констанцією помчав за семафор.

Ярема дивився на рейки.

Поїзд на Донбас теж пішов з Яреминим перснем і корзиночкою з харчами, Ярема був на вокзалі один, приголомшений, розчавлений, уже не знав, що й робити. Вокзал мали замітати,— будь ласка, Ярема мусить піти туди, де зупиняються звощики.

Підводи з пасажирами роз'їхались, одна тільки гарба на пару коней когось чекала, нарешті, й вона завернулась, щоб рушити, а Ярема стояв і дивився собі на руки,— що там іще хтось гукає?

166 Дівчина з гарби спитала вдруге:

— Може вас підвезти, товаришу?— вона тільки спитала, оця дівчина, прошу, він усієї гарби не займе,— може він щось шукає, такий замислений?

— Ні, я нічого, я під'їду!— сказав Ярема. Але він хіба знає, що робити? От їде з незнайомою дівчиною в степ, кругом усе таке чуже, коні уже не йдуть, а мчать, дівчині не сила їх стримати.

— Візьміть віжки, коні розіб'ють нас, товаришу!— скрикнула дівчина.

Коні почули силу й стихли. Згодом спереду на горбах показалися будівлі.

— Це й є наша комуна,— сказала дівчина.— Ви спите, товаришу?

Ярема:

— Хто, я? Ні, я не сплю. У комуні зараз багато роботи?

— О, з головою!

Ярема:

— Чи мені знайдеться у вас яка робота?— от що він питає.

Дівчина замислилась. Вона пояснила, що комуна не наймає наймитів, бо це ж комуна, а втім, нехай Ярема поговорить із головою комуни, робота буде, принаймні вона так думає.

— Я тільки була не помітила, що ви без носа, ха - ха! Не гоніть коней, вони й так в милі!

Еге ж, еге, коні в милі, нехай вони подохнуть отут, Ярема не те ще скаже. Він питає, чи „Констанція“ гарне ім'я?

— О, гарне! Не гоніть коней, товаришу!

Скоро вони опинилися в комуні. Ярема сів на колоді, байдуже озираючись навколо. На подвір'ї вешталась одна жінка, ходили кури, більше не було нікого.

— Усі зараз снідають!— пояснила дівчина.

Видно, це колишня економія, будинки деякі були зовсім нові, серед подвір'я стояло два трактори і величезна

молотарка. На головному будинкові стриміла глибоко в небо радіо - щогла з прапором.

Ярема більше ні на що не дивився, йому знову стало сумно, і він похилив голову.

Згодом його покликали до канцелярії. Здається, він шукає роботи, так же?— спитала молода жінка, майже дівчина. Добре, хто він і на що майстер?

— Я пас череду,— засоромлено відповів Ярема. Він був у пристойному вбранні, але це ще не значить, що він не вміє ходити й біля землі. Він справив на голову комуни приємне вражіння, не сів на стілець, поки йому не запропонували,— нехай залишається, допоможе закінчити сіяння озимини.

— Оце й усе,— голова комуни— молода жінка, майже дівчина, але жадного слова зайвого,— даруйте:— Яремі треба зараз іти вимитись у ванній кімнаті, такий тут звичай, нехай Ярема не дивується. Увечері, по роботі, знову вимитись, уже не говоримо, що в чистому тілі — чистий дух. Та це між іншим...

Вимитий, готовий до роботи, у спеціальному парусиновому вбранні, вийшов Ярема на подвір'я, почуваячись, наче на невідомій планеті. Йому доручили пару коней з сівалкою, можна зараз їхати,— але що саме він хоче?

— Дівчину, що мене підвозила.

— Це Ліду!— хтось пригадав з гурту. Ярема міг би спитати і не в неї, це дрібниця, чорнило й аркуш паперу,— іди в канцелярію і пиши скільки завгодно.— Ти дуже дивна людина, щоб ти знав! Не забудь, що поштова скринька отам на дверях!

Ледве упоравшись з листом, Ярема підійшов до своїх коней. Він знову засумував, сів на землю і похилив голову. Він не чув, як тихо іржали коні, повернувши до нього свої зелені очі...

ДАЛІ БУДЕ